

Rafał Łatka

(Uniwersytet Papieski im. Jana Pawła II w Krakowie)

Zmienna amplituda stosunków państwo–Kościół katolicki w PRL w latach 80. XX w.

*Variable amplitude state–Catholic Church relations in Polish
People's Republic in the 80s of the twentieth century*

STRESZCZENIE:

Niniejsza analiza ma za zadanie przedstawić zmienną amplitudę relacji między władzami PRL a Kościołem w latach 80. XX w. Prezentuje przy pomocy najważniejszych dokumentów programowych władz, w jaki sposób kształtowały się stosunki wzajemne w kolejnych latach. Zmienność relacji między państwem a Kościołem była cechą charakterystyczną dla wspomnianej dekady i wyróżniała ją wyraźnie spośród całego okresu Polski Ludowej. Zamiarem autora jest syntetyczne opisanie relacji wzajemnych wspomnianych instytucji w dekadzie lat osiemdziesiątych przy wykorzystaniu najważniejszych materiałów źródłowych, dotąd szerzej niewykorzystywanych przez badaczy dziejów najnowszych Polski. Wniosek, jaki się nasuwa z przeprowadzonej analizy, jest dość jednoznaczny: wraz z biegiem czasu skuteczność polityki władz wobec Kościoła stawała się coraz mniejsza. Z wieloma działaniami hierarchii kościelnej i szeregowego duchowieństwa władze nie były w stanie sobie poradzić. Przyniosło to efekt w postaci stale zwiększającego się wpływu Kościoła na rzeczywistość społeczno-polityczną, z równocześnie stale spadającym autorytetem i pogarszającą się legitymizacją społeczną władz.

Słowa kluczowe: Kościół, władze, relacje państwo–Kościół, współdziałanie

W latach 80. XX w. stosunki między władzami PRL a Kościołem miały zmienny charakter. Wynikało to z podejścia komunistycznych dygnitarzy do relacji z tą instytucją, miało bezpośredni związek z sytuacją społeczno-polityczną PRL. Powstanie „Solidarności” w 1980 r. spowodowało przeniesienie zainteresowania władz ze zwalczania duchowieństwa na kontrolę nad nowo powstałym związkiem. Doprowadziło również do istotnych zmian w polityce władz wobec Kościoła i liberalizacji wielu jej

kluczowych elementów. Do intensywnego zwalczania Kościoła powrócono po negatywnej ocenie przebiegu drugiej pielgrzymki Jana Pawła II do PRL w 1983 r. Okres ten trwał do przełomu lat 1985/1986. Nastąpił wtedy powrót do niektórych elementów wrogiej wobec niego polityki z poprzednich dekad. Jako jego kres można traktować rozpoczęcie rozmów przygotowawczych do trzeciej pielgrzymki papieskiej. Ostatni okres istnienia PRL stał pod znakiem realizowania koncepcji „współdziałania” z Kościołem, której głównym autorem był Wojciech Jaruzelski. Jej efekty nie okazały się dla twórcy stanu wojennego korzystne, bowiem z biegiem czasu pozycja Kościoła w stosunkach z władzami rosła, a znaczenie ekipy rządowej przez niego kierowanej stopniowo słabło.

W swoim artykule skoncentruję się na pokazaniu zmian amplitudy relacji między władzami PRL a Kościołem w dekadzie lat 80., przedstawiając, w jaki sposób kształtowały się stosunki wzajemne w kolejnych latach. Zmienność relacji między państwem a Kościołem była cechą charakterystyczną dla wspomnianej dekady i wyróżniała ją wyraźnie spośród całego okresu PRL. Zamiarem autora jest syntetyczne opisanie wzajemnych relacji wspomnianych instytucji w dekadzie lat 80., przy wykorzystaniu najważniejszych materiałów źródłowych, dotąd szerzej niewykorzystywanych przez badaczy dziejów najnowszych Polski.

RELACJE W „TRÓJKĄCIE”

Wybuch strajków lipcowo-sierpniowych w 1980 r. stanowił spore zastrzeżenie dla władz PRL. Znacznie lepiej z powagi sytuacji zdawali sobie sprawę polscy biskupi, którzy ustami kardynała Stefana Wyszyńskiego kilkakrotnie zwracali rządzącym uwagę na pogarszającą się sytuację społeczno-polityczną¹. Po raz pierwszy w kwestii strajków prymas zabrał głos w czasie nabożeństwa w Wambierzycach Śląskich 17 sierpnia. Podkreślił: „Świat robotniczy podejmuje starania o należne Narodowi prawa społeczne, moralne, ekonomiczne”. Jednocześnie upominał, że należy „pracować rzetelnie w poczuciu odpowiedzialności sumienia”².

Władze starały się zażegnać kryzys ustępstwami o charakterze ekonomicznym, nie przyniosło to jednak efektu, wobec czego do wytonowania napięcia próbowano wykorzystać autorytet prymasa Wyszyńskiego i Kościoła. Postanowiono wyeksponować jego kazanie wygłoszone 26 sierpnia

¹ P. Raina, *Kardynał Wyszyński i Solidarność*, Warszawa 2005, s. 14; R. Łatka, *Kościół wobec wybuchu strajków w 1980 roku*, <http://histmag.org/Kosciol-wobec-wybuchu-strajkow-w-1980-roku-5391> [dostęp 21 I 2015].

² Kazanie *Per Mariam ad Jesum*, Wambierzyce 17 sierpnia 1980 r., cyt. za: P. Raina, *op.cit.*, s. 30-31.

na Jasnej Górze, które zawierało pozytywne dla rządu elementy. Podjęto wobec tego decyzję, by opublikować je w mediach, w tym celu specjalnie je zmanipulowano i opuszczono niektóre krytyczne fragmenty³.

Ostatecznie, dzięki temu, że już kilka dni później zawarte zostały Porozumienia Sierpniowe, sprawa kazania z Jasnej Góry nie wywołała prawie żadnych rozdźwięków między Kościołem a strajkującymi. Komunistyczne władze doceniły wysiłek Kościoła, trafnie zauważając, że w okresie wydarzeń sierpniowych biskupi na czele z prymasem Wyszyńskim oddziaływali „w kierunku rozwiązań pokojowych, nawołując do dialogu i rozsądku”⁴ i nie byli zainteresowani pogłębianiem kryzysu, obawiając się, że wymknie się on spod kontroli i doprowadzi do nieprzewidywalnych konsekwencji⁵.

Zasadniczo Kościół, definiując własną rolę społeczną, uznawał, iż nie może w swoich słowach i działaniach wspierać konkretnych ugrupowań politycznych. Polskie duchowieństwo na czele z Episkopatem nie traktowało „Solidarności” jako bytu o takim charakterze, lecz jako organizację stanowiącą wyraz dążeń dużej części społeczeństwa. Wsparcie, jakie Kościół udzielał „S”, należy traktować jako wyraz troski o dobro wspólne. Do funkcji, jakie pełniła ta instytucja wobec nowo powstałego związku zawodowego, można zaliczyć przede wszystkim rolę doradcy i pośrednika w kontaktach z władzami⁶.

Stosunek biskupów i duchowieństwa do związku zawodowego powstałego w 1980 r. był jednym z najistotniejszych wektorów kształtujących rzeczywistość społeczno-polityczną w latach 1980–1981⁷. Jak zauważono w jednym z najważniejszych dokumentów PZPR podsumowujących relacje państwo-Kościół w tym okresie:

³ J. Żaryn, „Błogosławie was i wasze poczynania”. Prymas Wyszyński wobec powstania NSZZ „Solidarność”, „Biuletyn IPN” 2001, nr 4, s. 26; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 355; P. Raina, *op.cit.*, s. 52. Inaczej to ocenia Andrzej Friszke, który na podstawie materiałów SB kwestionuje pozytywną rolę ks. Jankowskiego, zob. szerzej A. Friszke, *Rewolucja Solidarności 1980–1981*, Kraków 2014, s. 43–46.

⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), sygn. LII/205, k. 22.

⁵ AAN, KC PZPR, sygn. LI/74, k. 3-6, k. 116-117.

⁶ R. Łatka, *Kościół wobec „Solidarności” czyli wsparcie idei niezależnych związków zawodowych*, [w:] *Kościół i inne związki wyznaniowe w służbie dobru wspólnemu*, red. W. Uruszczak, K. Krzysztofek, M. Mikuła, Kraków 2014, s. 349.

⁷ Zob. szerzej A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 361–372; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 419–471; idem, *Polska na poważnie*, Gdańsk 2013, s. 244–251; W. Polak, *Kościół katolicki wobec Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” w latach 1980–1989*, [w:] *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, W. Rozynekowski, Toruń 2012, s. 404–425; R. Łatka, *Kościół wobec „Solidarności”...*, s. 345–351.

Kościół poparł ruch związkowy „Solidarność” zarówno w środowisku miejskim, jak i wiejskim:

- uznał „Solidarność” za czynnik zwiększający możliwość jego oddziaływania głównie na dwa podstawowe środowiska: robotnicze i chłopskie;
- dostrzegł możliwość przenoszenia katolickiej myśli społecznej do założeń ideowo-programowych obu „Solidarności”;
- udzielił daleko idącej pomocy obu ruchom związkowym „Solidarność”, ze wsparciem materialnym włącznie.

Równocześnie Kościół przestrzegał przed niektórymi tendencjami w „Solidarności” zachowując wobec niej bezpieczny dla siebie dystans:

- prezentował stanowisko, że „Solidarność” powinna się koncentrować na wypełnianiu funkcji społecznych wobec ludzi pracy bez działalności politycznej;
- apelował do „Solidarności” o spokój i rozagę oraz eliminowanie ze swoich struktur przedstawicieli ugrupowań antysocjalistycznych, głównie KSS „KOR”;
- przestrzegał księży przed bezpośrednim angażowaniem się w organizowanie i działalność obu związków „Solidarności”⁸.

Relacje w trójkącie Kościół–władze–„Solidarność” w okresie od sierpnia 1980 r. do grudnia 1981 r. miały kluczowe znaczenie dla sytuacji społeczno-politycznej PRL. Władze starały się z jednej strony przeciwdziałać zbyt niemu zbliżeniu między duchowieństwem a działaczami opozycyjnymi, zaś z drugiej wykorzystywać autorytet Kościoła do uspokajania nastrojów społecznych⁹. Jak zapisano w jednym z najważniejszych dokumentów Wydziału Administracyjnego KC PZPR, wydarzenia sierpniowe postawiły przed władzami „nowe problemy, wynikające z dokonujących się przeobrażeń społeczno-politycznych w kraju”¹⁰. Nastąpiły znaczne ustępstwa wobec biskupów i rezygnacja z niektórych elementów polityki wyznaniowej. Szczególnie wyraźnie było to widoczne w budownictwie sakralnym, w którym zauważalny był zdecydowany wzrost wydawanych pozwoleń na budowę nowych świątyń i remonty starszych¹¹. Zrezygowano także z poboru alumnów do wojska, co w poprzednich latach było

⁸ AAN, KC PZPR, sygn. LI/74, k. 4.

⁹ Nie mniej istotny był wpływ Kościoła na oblicze ideowe i charakter „Solidarności”. Zwraca na to uwagę wielu badaczy, zob. np. P. Raina, *op.cit.*; A. Friszke, *Revolucja Solidarności 1980–1981...*, s. 197–208; R. Łatka, *Kościół wobec „Solidarności”...*, s. 345–352.

¹⁰ AAN, KC PZPR, sygn. LII/205, k. 22.

¹¹ Największe zintensyfikowanie wydawanych pozwoleń nastąpiło w 1981 r. W województwie krakowskim wydano np. wtedy 16 pozwoleń na budowę nowych świątyń. Archiwum Narodowe w Krakowie, Wydział ds. Wyznań, sygn. 29/1431/59, k. 50. Zob. szerzej, R. Łatka, *Polityka władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, w druku. Podobnie sytuacja wyglądała również w innych diecezjach, zob. np. M. Mikołajczyk, *Problemy religijno-moralno-społeczne diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989 wynikające z ówczesnej sytuacji politycznej*, Częstochowa 2002, s. 217–224.

dla Kościoła dość uciążliwą represją¹². We wskazanym okresie nie zwalczano również Kościoła przy użyciu ostrej propagandy medialnej¹³. Ponadto zgodzono się na zwiększenie przydziału papieru dla redakcji „Tygodnika Powszechnego” czy stałą emisję radiową mszy św. dla chorych¹⁴.

Władze miały świadomość, że ustępstwa wobec Kościoła wzmacniają jego pozycję w ramach systemu panującego w PRL. Świadczy o tym wyraźnie analiza Wydziału Administracyjnego KC PZPR:

[...] poczynione wobec kościoła koncesje w wyniku żądań ostatnich miesięcy, różnorakie powiązania z kościołem nowych struktur społecznych, głównie ruchu związkowego „Solidarność”, [...] poszerzają w sposób zasadniczy bazę i możliwości oddziaływania społecznego kościoła¹⁵

Liberalizacja miała jednak swoje wyraźnie wytyczone granice, określone przez założenia ustrojowe. Ramy dla funkcjonowania Kościoła w przekonaniu komunistycznych władz miały tworzyć: „– uznawanie przez kościół zasad ustrojowych państwa i jego porządku prawnego; – przestrzeganie przez wszystkie organy państwa ustanowionych praw oraz funkcjonowanie tworzonych gwarancji ustrojowych”¹⁶.

Podkreślano ponadto, że są pola, na których Kościół i państwo mogą współdziałać, ale o tym jaki będzie ich charakter i zasięg, miały decydować władze. Za najistotniejsze miejsce, w którym tak zdefiniowana współpraca miałaby się odbywać, traktowano reaktywowaną we wrześniu

¹² Na ten temat zob. szerzej T. Fitych, *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie” 1994, nr 196, s. 119–135; A. Lesiński, *Służba wojskowa kleryków w PRL*, Olsztyn 2010; J. Marecki, *Katolicy pod rządami komunistów*, [w:] S. Gabański, *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965–1967)*, oprac. J. Marecki, Kraków 2013, s. 26–36.

¹³ Szczególne wyraźne to było w województwie krakowskim, gdzie kontrolę nad organem prasowym KK PZPR objęli partyjni reformatorzy, zob. szerzej R. Łatka, *Propaganda władz PRL wobec drugiej wizyty Jana Pawła II na przykładzie „Gazety Krakowskiej”*, „Komunizm: System–Ludzie–Dokumentacja” 2013, nr 2, s. 97. „Gazeta Krakowska” była bez wątpienia ewenementem, jeśli chodzi o prasę partyjną, w okresie Karnawału Solidarności. Zob. szerzej: M. Kwaśnicki, *Fenomen „Gazety Krakowskiej”*, [w:] *Między sierpniem a grudniem, Solidarność w Krakowie i Małopolsce w latach 1980–1981*, red. T. Gąsowski, Kraków 2006, s. 77–94; E. Zajac-Goleń, *„Gazeta Krakowska–Dziennik Polski–Echo Krakowa*, [w:] *Środki masowego zakłamania. Gadzinówki w czasie stanu wojennego*, red. S. Ligarski, Szczecin 2012, s. 62–63.

¹⁴ Na temat innych ustępstw wobec Kościoła w tym okresie, takich jak np. uregulowanie statusu domów zakonnych, zob. szerzej J. Żaryn, *Państwo–Kościół w Polsce w latach 1956–1989 (wybrane zagadnienia)* [w:] *PRL od grudnia 1970 do czerwca 1979*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2011, s. 83.

¹⁵ AAN, KC PZPR, sygn. LI/74, k. 7, 8.

¹⁶ *Ibidem*, k. 9.

1980 r. Komisję Wspólną¹⁷. Dostrzegano równocześnie, że: „Mimo ogólnie korzystnej tendencji niektórzy biskupi i księża znani z wrogich postaw opowiadali się za wykorzystaniem faktu osłabienia władz, by wymusić dalsze ustępstwa służące rozszerzeniu społecznych wpływów Kościoła”¹⁸.

Relacje państwo–Kościół w okresie istnienia „Solidarności” były uwarunkowane w zasadniczej mierze powstaniem i działalnością ruchu społecznego. Utworzenie tego związku zawodowego stanowiło tak daleko idący wyłom w ustroju PRL, że władze nie mogły pozwolić sobie w tym okresie na konflikt z Kościołem. Z tego też względu celem zachowania poprawnych z nim stosunków musiano pójść w prowadzonej wobec niego polityce na dość dalekie ustępstwa. Najważniejszymi tego przejawami było, jak już wspomniano, zaprzestanie poboru alumnów do wojska, skokowy wzrost ilości pozwoleń wydawanych na budowę nowych świątyń oraz zmniejszenie nacisku propagandowego na Kościół. Liberalizacja była ograniczona jedynie ideologicznymi zasadami świeckości państwa, ale i pod tym względem władze nie były konsekwentne, gdyż w przypadku intensyfikacji konfliktów o umieszczanie krzyży w szkołach i zakładach pracy decydowano się na ustępstwa.

STAN WOJENNY: KOŚCIÓŁ JEST „PRZECIWNY ROZWIĄZANIOM PRZY UŻYCIU
ŚRODKÓW EKSTREMALNYCH”

Wprowadzenie stanu wojennego stanowiło zaskoczenie dla polskiego Kościoła i spotkało się z jego wyraźnie akcentowanym sprzeciwem. Wyrażał on swoje negatywne stanowisko przez praktycznie cały czas jego trwania. Prymas i poszczególni biskupi o jego wprowadzeniu zostali poinformowani osobiście przez członków Urzędu ds. Wyznań lub przedstawicieli MSW, albo – jak w przypadku kilku biskupów – przez władze lokalne. Osobiste poinformowanie członków Episkopatu Polski miało na celu poznanie ich opinii na ten temat i ewentualne wykorzystanie Kościoła do uspokojenia nastrojów społecznych¹⁹.

¹⁷ *Ibidem*, k. 9-10. O powodach reaktywowania Komisji Wspólnej i jej znaczeniu w relacjach państwo–Kościół, zob. szerzej: P. Raina, *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn 1985, s. 33–37; A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 356–358; K. Michalski *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski 1980–1989*, Warszawa 2012, s. 79–85; R. Łatka, *Obraz opozycji w czasie rozmów Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski w latach 1980–1983*, [w:] *Miejsce i rola opozycji w systemach autorytarnych i demokratycznych*, red. K. Kowalik, M. Kluzik, Kraków 2013, s. 45–46.

¹⁸ AAN, KC PZPR, sygn. LI/74, k. 117.

¹⁹ A. Paczkowski, *Droga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy. Lipiec 1980–styczeń 1982*, Kraków 2002, s. 311–312; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 475.

Po raz pierwszy prymas Józef Glemp wyraził swoje stanowisko w czasie homilii na Jasnej Górze 13 grudnia. Mówił o spokojnym rozpatrzeniu sytuacji i przemyśleniu wszelkich działań, by uniknąć rozlewu krwi²⁰. Zasadniczym celem polskich biskupów było w początkowym okresie stanu wojennego zadbanie, by nie doszło do eskalacji konfliktu i kolejnych ofiar²¹.

15 grudnia odbyło się posiedzenie Rady Głównej Episkopatu, która tego samego dnia opublikowała Komunikat. Słowa zawarte w tym dokumencie pełne były współczucia dla całego Narodu i zrozumienia sytuacji społecznej. Tekst Komunikatu był wyrażony w ostrych słowach, zawierał krytykę władz, które w przekonaniu biskupów zniweczyły społeczne nadzieje i oczekiwania²². W czasie wspomnianego posiedzenia Rady Głównej biskupi przyjęli zalecenia skierowane do ordynariuszy diecezji. Warto przytoczyć ich znaczny fragment, gdyż bardzo dobrze prezentują stanowisko i kierunki działania Kościoła po wprowadzeniu stanu wojennego:

Uprasza się Księży Biskupów, aby byli łaskawi: 1) występować do Wojennych Komisarzy Wojewódzkich o zwolnienie internowanych, szczególnie ojców i matek rodzin i chorych, 2) zabiegać o możliwość ew. odwiedzin osób internowanych w okresie Świąt Bożego Narodzenia, 3) udzielać rodzinom osób internowanych pomocy moralnej i materialnej, 4) rozważyć możliwość udzielenia Księżom Dziekanom specjalnych pełnomocnictw dla Duszpasterzy, 5) strajkujący robotnicy, tak samo jak internowani mają prawo do sakramentalnej posługi duszpasterskiej, 6) w niedziele i święta [biskupi] modlą się za naród i spójność społeczny w kraju, 7) w kontaktach z przywódcami lub strajkującymi robotnikami przekonywać ich do postawy wyrażonej w komunikacie z Rady Głównej Episkopatu z dnia 15 grudnia 1981 r., 8) proboszczowie wiejskich parafii będą rolnikom przypominać o obowiązkach żywienia społeczeństwa [...] ²³

17 grudnia prymas Glemp podjął jednak decyzję o wycofaniu Komunikatu Rady Głównej z 15 grudnia. Przyczyną były tragiczne wydarzenia

²⁰ A. F. Dziuba, *Pierwsze reakcje Episkopatu Polski na stan wojenny*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 27–28; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003, s. 232.

²¹ R. Gryz, *Polityka władz PRL wobec Kościoła w stanie wojennym (1981–1983)*, [w:] ... *Et Quorum Pars Magna Fui...* *Księga pamiątkowa poświęcona profesorowi Zbigniewowi Janowi Góralskiemu*, red. W. Kalwat, A. Penkala, Kielce 2003, s. 335–337; J. Hennełowa, *Otwarty bo powszechny. O kościele, który może boleć*, Kraków 2012, s. 146–147.

²² P. Raina, *Jan Paweł Drugi, Prymas i Episkopat o stanie wojennym*, Londyn 1982, s. 55. Szczególnie negatywnie wprowadzenie stanu wojennego odbierał Jan Paweł II, zob. szerzej M. Olczak, *Jan Paweł II wobec stanu wojennego w Polsce*, [w:] *Kościół i społeczeństwo...*, s. 97–110.

²³ Pro Memoria z 15 XII 1981, cyt. za: J. Żaryn, *Episkopat Polski wobec wprowadzenia stanu wojennego*, [w:] *Kościół i społeczeństwo...*, s. 16.

w kopalni „Wujek”²⁴. Zmiana komunikatu na publiczne wystąpienie prymasa nie była popularna w Episkopacie i nie wszyscy jego członkowie ją zaakceptowali²⁵. Wieczorem 17 grudnia prymas wygłosił w Gnieźnie kazanie, w którym podkreślił, że „nie ma ważniejszej rzeczy niż życie ludzkie [...], nikt nie jest uprawniony by targnąć się na życie drugiego”²⁶. Wypowiedź prymasa była na rękę władzom, które chciały wygaszenia akcji protestacyjnej i wytonowania nastrojów społecznych. Abp Glemp konsekwentnie realizował politykę uspokajania sytuacji i przekonywał, że należy zaprzestać czynnego oporu przeciw władzom²⁷. Tego typu postawę aprobowala większość duchownych i biskupów, choć spotykała się ona również z krytyką i oporem części środowisk kościelnych. Stosunek duchowieństwa do wprowadzenia stanu wojennego bardzo dobrze oddaje meldunek Departamentu IV MSW z 19 grudnia:

Biskupi i księża w dalszym ciągu wyrażają znaczne zaniepokojenie sytuacją w kraju. Dominują jednak wśród nich postawy realistyczne i umiarkowane oraz przekonanie o potrzebie angażowania się na rzecz uspokojenia nastrojów i przywrócenia spokoju. Jednocześnie obserwuje się zróżnicowanie postaw duchowieństwa wobec wprowadzonego stanu wojennego. Znajduje to wyraz w inicjowaniu modłów za internowanych. W rozmowach niektórzy księża kwestionują zasadność i prawną ważność wprowadzenia stanu wojennego²⁸.

Od samego początku internowani i aresztowani mogli liczyć na pomoc Kościoła. Uwidoczniło się to już dwa dni po wprowadzeniu stanu wojennego. W swoim Komunikacie z 15 grudnia Rada Główna Episkopatu wzywała władze do uwolnienia wszystkich internowanych oraz do stworzenia godziwych warunków odosobnienia, gdy będą oczekiwać na

²⁴ Zob. szerzej M. Kindziuk, *Kardynał Józef Glemp. Ostatni taki prymas*, Warszawa 2010, s. 187–188; J. Żaryn, *W starciu z komunizmem. Józef Glemp – ostatni z prymasów XX wieku. Wybrane kartki z biografii*, [w:] *Polskie wizje i oceny komunizmu po 1939 r.*, red. R. Łatka, B. Szlachta, w druku.

²⁵ R. Gryz, *op.cit.*, s. 338; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 475. Tej decyzji prymasa nie zaakceptowali m.in. ordynariusze z Wrocławia, Opola czy Gorzowa. Ł. Kamiński, P. Piotrowski, *Dolny Śląsk i Śląsk Opolski*, [w:] *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003, s. 78.

²⁶ A. F. Dziuba, *op.cit.*, s. 39–43.

²⁷ A. Dudek, *Wstęp*, [w:] *Stan wojenny w Polsce 1981–1983...*, s. 24. Warto podkreślić, że wielu badaczy uważa, że stanowisko Kościoła było jednym z najważniejszych czynników ograniczających zakres akcji strajkowej. Zob. J. Holzer, K. Leski, *Solidarność w podziemiu*, Łódź 1990, s. 21; H. Głębocki, *Dzieje „Solidarności” w podziemiu (1981–1989)*, [w:] *Solidarność XX lat historii*, Warszawa 2000, s. 124.

²⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), sygn. 1585/4622, k. 53–57; zob. także J. Kuligowski, *Kościół rzymskokatolicki w świetle „Informacji dziennych” Gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych (grudzień 1981–maj 1982)*, [w:] *Kościół i społeczeństwo...*, s. 286.

zwolnienie²⁹. W kolejnych miesiącach biskupi i księża wielokrotnie podejmowali tego typu interwencje. Na przykład po ogłoszeniu przez władze bardzo surowego regulaminu dla osób internowanych bp Bronisław Dąbrowski przekazał list protestacyjny w tej sprawie do ministra sprawiedliwości Sylwestra Zawadzkiego³⁰. Domagał się jego złagodzenia, zgodnie z wcześniejszymi zapewnieniami, że internowani będą przetrzymywani w warunkach jak najbliższych normalnemu życiu. Podobne interwencje przedstawiciele Kościoła podejmowali także w czasie obrad Komisji Wspólnej. Dość często okazywały się one skuteczne, gdyż dzięki presji Kościoła warunki w miejscach odosobnienia stopniowo się poprawiały³¹. Biskupi podejmowali również interwencje na rzecz zwolnienia z internowania osób związanych z Kościołem. Skala tego typu działań biskupów była znaczna. W diecezji katowickiej jej ordynariusz bp Herbert Bednorz przyczynił się np. do uwolnienia z internowania większości spośród 400 osób³².

Episkopat już 17 grudnia 1981 r. powołał organizację mającą nieść pomoc internowanym: Prymasowski Komitet Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom³³. Faktyczną działalność Komitet zaczął prowadzić wraz z powołaniem struktur w styczniu 1982 r. Pod kierownictwem biskupa Władysława Miziołka³⁴ organizacja prowadziła działalność

²⁹ *Komunikat Rady Głównej Episkopatu Polski w sprawie stanu wojennego 15 XII 1981*, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 3, 1975–1989, Pelplin 1996, s. 250–251.

³⁰ *List sekretarza Episkopatu B. Dąbrowskiego do min. Sprawiedliwości S. Zawadzkiego 23 XII 1981*, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki a państwo...*, t. 3, s. 255. Abp Bronisław Dąbrowski regularnie podejmował interwencje w sprawie internowanych. Zob. szerzej P. Raina, *Troska o internowanych. Interwencje Abp. Dąbrowskiego u gen. Kiszczaka 1982–1989*, Warszawa 1999. Interwencje podejmowano także w czasie obrad Komisji Wspólnej. Zob. szerzej: K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 117–134; R. Łatka, *Obraz opozycji w czasie rozmów Komisji Wspólnej...*, s. 52–62.

³¹ W. Zabłocki, *Stan wojenny w Małopolsce*, Kraków 1994, s. 124–126; M. Mikołajczyk, *Problemy religijno-moralno-społeczne...*, s. 195–199; A. Kopiczko, *Kościół Warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996, s. 31–32.

³² J. Myszor, *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999, s. 523; zob. szerzej R. Gryz, *op.cit.*, s. 350–352.

³³ J. Sikorski, *Duszpasterstwo internowanych i uwięzionych stanu wojennego*, [w:] *Kościół i społeczeństwo...*, s. 125. W analizach sporządzonych w Wydziale Administracyjnym KC PZPR podkreślano, że w prace Komitetu zaangażowane są osoby świeckie znane z zaangażowania opozycyjnego, AAN, KC PZPR, sygn. LI/318, k. 2.

³⁴ Na temat działalności Komitetu zob. szerzej: T. Uszyński, *Prymasowski Komitet Pomocy Bliźniemu*, [w:] *Kościół i społeczeństwo...*, s. 135–145; Z. Biernacki, *Z działalności Prymasowskiego Komitetu Pomocy Bliźniemu*, [w:] *ibidem*, s. 147–151; A. Seniuk, *Rola biskupa Władysława Miziołka*, [w:] *ibidem*, s. 165–169; J. R. Maj, *Komitet prymasowski – charakterystyczny znak polskiej drogi wychodzenia z komunizmu*, [w:] *ibidem*, s. 171–179. Poza tym aktywnie funkcjonowała w okresie stanu wojennego Komisja Charytatywna Episkopatu, zob. szerzej

wielokierunkową: informacyjną, pomoc prawną, lekarską, materialną, pomoc osobom pozbawionym pracy. Wkrótce po powołaniu Prymasowskiego Komitetu powstały jego diecezjalne odpowiedniki³⁵. Pomoc dla internowanych i aresztowanych była jednym z najważniejszych elementów działalności Kościoła w stanie wojennym i była ona widoczna we wszystkich regionach kraju³⁶.

Kolejnym istotnym elementem pomocy niesionej internowanym i aresztowanym była posługa duszpasterska w miejscach odosobnienia. Wielokrotnie Kościół domagał się od władz jej ułatwienia i rozszerzenia. Tego typu stanowisko potwierdza raport sporządzony w departamencie IV MSW, który mówi wyraźnie, że: „Niektórzy biskupi (kard. Macharski, Rozwadowski, Nossol, Kaczmarek, Tokarczuk, Materski, Bareła) domagają się od władz umożliwienia duchownym odwiedzenia osób internowanych i spełnienia wśród nich posług duszpasterskich”³⁷. Mimo stwarzanych trudności kapłani i biskupi, a nawet prymas, odwiedzali ośrodki odosobnienia, wspierając zamkniętych tam ludzi modlitwą i pocieszeniem. Każda diecezja zorganizowała dla internowanych opiekę duszpasterską³⁸.

Należy również wspomnieć, że duchowni podlegali rygorom stanu wojennego i z tego powodu mogli być represjonowani przez władze³⁹. Niemniej rzadko sięgano po tego typu metody, mając na uwadze zasadniczo dobre kontakty z Kościołem hierarchicznym. Internowanie lub areszt osoby konsekrowanej stosowano w wyjątkowych przypadkach. Na przykład w województwie krakowskim internowani zostali ks. Marian Gołąbek i o. Andrzej Kłoczowski. Jednak na skutek interwencji kardynała Franciszka Macharskiego szybko ich zwolniono⁴⁰.

Polityka władz wobec Kościoła w tym okresie opierała się głównie na przekonaniu, że należy przeprowadzić „usytuowanie miejsca i roli

G. Kreihs, *Komisja Charytatywna Episkopatu Polski. Działalność biskupa Czesława Domina*, [w:] *ibidem*, s. 181–188.

³⁵ Zob. W. Suleja, *Kościół na Dolnym Śląsku wobec stanu wojennego*, [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996, s. 178–186; T. Ruzikowski, *Kościół warszawski w godzinie próby stanu wojennego – analiza aktywności*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*, Toruń 16–17 X 2009, red. W. Polak, W. Rozyńkowski, M. Białkowski, J. Kufel, Toruń 2010, s. 816–819.

³⁶ A. Dudek, *Wstęp...*, s. 23–24.

³⁷ AIPN, sygn. 1585/4622, k. 53–57.

³⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 506–511.

³⁹ Notatka dotycząca zadań Wydziału Administracyjnego KC PZPR wynikających z wniosków Biura Politycznego KC PZPR z 22 grudnia 1981, [w:] *Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980–1983)*, oprac. B. Kopka, G. Majchrzak, Warszawa 2001, s. 109.

⁴⁰ AIPN, sygn. 1585/4622 k. 69.

Kościoła zgodnie z pryncypiami ustrojowymi socjalizmu, uwzględniając uwarunkowania historyczne i aktualia socjologiczne". Planowano w związku z tym „zintensyfikowanie dialogu z kościołem na pozostałych piętrach kontaktów, rozszerzając krąg osób uczestniczących w rozmowach nad istotnymi dla narodu kwestiami (utworzenie szerokiego mechanizmu rozwijania realistycznego myślenia w kadrze kościelnej wobec problemów socjalistycznej Polski)”⁴¹. Przejawem takiego działania było prowadzenie regularnych rozmów profilaktyczno- ostrzegawczych z duchowieństwem, mimo tego, że niektórzy biskupi zdecydowanie wypowiadali się przeciwko wzywaniu księży przez przedstawicieli wojska i władz administracyjnych⁴². Jednocześnie planowano szersze niż w poprzednich latach „dokumentowanie wobec kościoła negatywnych działań ze strony jego ludzi dewaluujących politykę wyznaniową państwa”⁴³.

W koncepcjach stosunków państwo-Kościół z tego okresu, opracowanych w Wydziale Administracyjnym KC PZPR, w dalszym ciągu dochowywano wierności dwóm podstawowym zasadom ideowopolitycznym: – leninowskiej zasadzie prymatu celów politycznych klas plebejskich przed różnicami światopoglądowymi (wyznaniowymi); – zasadzie świeckiego charakteru państwa w zakresie funkcji edukacyjno-oświatowych”⁴⁴. Podkreślano, że stałym elementem polityki władz jest rozwój konstruktywnego dialogu i współdziałania z Kościołem. Było to tym istotniejsze, że planowano wykorzystywać, tak jak w okresie tzw. Karnawału Solidarności, autorytet tej instytucji do tonowania nastrojów społecznych. Wprost pisano o tym w 1982 r. w jednym z najważniejszych dokumentów, dotyczącym polityki władz PRL wobec Kościoła:

[...] państwo socjalistyczne w sytuacjach grożących niebezpiecznymi konfliktami uznaje rolę kościoła w poszukiwaniu sposobów rozwiązywania napięć społecznych. Mimo negatywnego stosunku kościoła do systemu ustrojowego państwa z założeń doktrynalnych i praktyki jest on przeciwny rozwiązaniom przy użyciu środków ekstremalnych⁴⁵.

⁴¹ AAN, KC PZPR, sygn. LII/205, k. 1–4; sygn. LI/318, k. 3; Urząd ds. Wyznań (Uds.W), sygn. 137/36, k. 131–136.

⁴² AIPN, sygn. 1585/4622, k. 53–57.

⁴³ AAN, KC PZPR, sygn. LII/205, k. 4.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 44.

⁴⁵ AAN, KC PZPR, sygn. LI/318, k. 13. Na temat moderującej roli Kościoła pisał również w wydanej w 1982 r. broszurze opracowanej na potrzeby Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierz Kąkol, były kierownik Uds.W. K. Kąkol, *Kościół a socjalistyczna rzeczywistość. Niektóre elementy ewolucji doktryny*, Warszawa 1982; AAN, Uds.W, sygn. 137/22, k. 20–66 (na temat dekady lat 80. k. 61–63).

Jednak w przekonaniu władz nie powinno było to dawać Kościołowi złudzeń na zwiększanie koncesji⁴⁶. Dostrzegano równocześnie, że Kościół wyraźnie opowiedział się przeciwko wprowadzeniu stanu wojennego i czytelnie przedstawiał postulaty będące w przekonaniu władz powrotem do sytuacji sprzed 13 grudnia 1981 r. Należały do nich: „reaktywowanie «Solidarności» i innych niezależnych związków, zwolnienia internowanych, amnestionowanie skazanych za czynny związek ze stanem wojennym, ogłoszenie aktu wspaniałomyślności dla ukrywających się, przywrócenie do pracy organizatorów strajków oraz powrót do sierpniowych umów społecznych”⁴⁷.

Nie zaprzestano rozpracowywania duchowieństwa i działań zmierzających do ograniczania jego pozycji społecznej. Zdefiniowana w KC PZPR polityka wyznaniowa szła w dwóch istotnych kierunkach i można ją określić, za Wojciechem Jaruzelskim, mianem koncepcji „walki i porozumienia”⁴⁸. Pierwszy z nich odnosił się do Kościoła instytucjonalnego i wyznaczono w nim kilka zasadniczych celów, takich jak:

- uwalniać kościół od piętna „jedynej legalnej opozycji politycznej”,
- przecinać więzi faktycznej opozycji antysocjalistycznej z kościołem,
- umacniać w kościele siły dążące do dialogu i współdziałania z lewicą społeczną,
- przeciwdziałać tym poczynaniom kościoła i związanych z nim sił, które destabilizują socjalistyczny ustrój, potęgują napięcia i utrudniają przezwyciężenie kryzysu [...]”⁴⁹.

Podkreślano jednak równocześnie, i był to drugi kierunek polityki władz wobec Kościoła, że należy wzmocnić wobec niego stosowanie „środków dyscyplinujących”:

- wkroczyć w te obszary gdzie naruszona została zasada rozdziału kościoła od państwa i świeckości instytucji państwowych,
- zintensyfikować rozmowy z biskupami i księżmi wygłaszającymi antypaństwowe kazania, a w koniecznych przypadkach stosować środki prawne,
- reagować na protesty społeczne wobec wrogich wystąpień z ambon,
- domagać się od władz kościelnych wyciągnięcia konsekwencji za wrogie wystąpienia z ambon oraz działalność opozycyjną wobec państwa,

⁴⁶ Pole współdziałania z Kościołem miały, w przekonaniu kreatorów polityki wyznaniowej, wytyczać władzę. Pełnię autonomii Kościołowi, w planach władz, pozostawiano jedynie w sprawach wiary i obrzędów religijnych. AAN, Uds.W, sygn. 137/36, k. 141–142; AAN, KC PZPR, sygn. LI/318.

⁴⁷ AAN, KC PZPR, sygn. LII/205, k. 49.

⁴⁸ R. Gryz, *op.cit.*, s. 340–342; T. Krawczak, *Kościół rzymskokatolicki w świetle informacji Wydziału Organizacyjnego KC PZPR (1982–1984)*, [w:] *Kościół w stanie wojennym. Wybór dokumentów z Archiwum Akt Nowych*, oprac. T. Krawczak, C. Wilmowski, Warszawa 2008, s. 6–7.

⁴⁹ AAN, KC PZPR, sygn. LII/205, k. 53.

- bulwersować opinię publiczną postawą kościoła wobec ekstremy z „Solidarności” (listy, delegacje),
- podawać do publicznej wiadomości fakty świadczące o niesprawiedliwym rozpowszechnianiu darów i pomocy zagranicznej przez kościół [...] ⁵⁰.

Istotną kwestią w relacjach państwo-Kościół była druga pielgrzymka Jana Pawła II do PRL. Data wizyty została uzgodniona w połowie 1981 r. i po wprowadzeniu stanu wojennego władze nie wycofały się od razu z tych ustaleń. Jednak wydarzenia, jakie nastąpiły po 13 grudnia 1981 r., sprawiły, że sytuacja stała się zupełnie odmienna niż w czasie wcześniejszych negocjacji. Zmieniona sytuacja spowodowała, że zarówno rządzący PRL, jak i Episkopat mieli zupełnie rozbieżne oczekiwania związane z planowaną wizytą. Kościół chciał, by Jan Paweł II przybył do kraju, ale stawiał określone warunki, w jakich mogłoby dojść do wizyty. Zaliczyć do nich można było takie postulaty, jak: zniesienie stanu wojennego czy uwolnienie aresztowanych i internowanych ⁵¹.

Władze nie miały zamiaru godzić się na takie postawienie sprawy i przedstawiły własne postulaty: odejście przez Jana Pawła II od „polityki Reagana”, rezygnacja z popierania „Solidarności” przez Episkopat i krytykę tzw. wrogich kapłanów ⁵². Tak daleko idące różnice nie mogły doprowadzić do uzgodnienia terminu i zasad wizyty w 1982 r. Ostatecznie władze przekonały Kościół do przesunięcia wizyty na rok 1983, podając jako pretekst rygory stanu wojennego i trudności z zapewnieniem bezpieczeństwa papieżowi ⁵³.

Negocjacje dotyczące wizyty podjęto ponownie w połowie 1982 r. Najbardziej istotnych uzgodnień dokonano na spotkaniu prymasa Głępa z gen. Jaruzelskim w dniu 8 listopada. Określono wtedy wstępnie datę przyjazdu papieża i najważniejsze warunki wizyty ⁵⁴. Dalsze ustalenia zapadły w czasie posiedzeń Komisji Wspólnej z 18 stycznia i 21–22 lutego

⁵⁰ AAN, KC PZPR, sygn. LII/205, k. 55–56. W dokumentach opracowanych w Uds.W szczególnie wyraźnie podkreślono konieczność przeciwstawiania się politycznemu zaangażowaniu duchowieństwa. Zob. szerzej AAN, Uds.W, sygn. 137/36, k. 136–137.

⁵¹ R. Łatka, *Stosunki państwo-Kościół w latach osiemdziesiątych na przykładzie wizyt Jana Pawła II w Krakowie*, [w:] *Stosunki państwo-Kościół w Polsce w latach 1944–2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013, s. 97–99; idem, *Wstęp*, [w:] *Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów*, oprac. R. Łatka, Kraków 2013, s. 14.

⁵² J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 556–558. Rozbieżność stanowisk widać wyraźnie w czasie posiedzenia Komisji Wspólnej z 8 VI 1982. Zob. *Tajne dokumenty państwo-Kościół 1980–1989*, Londyn-Warszawa 1993, s. 198–204.

⁵³ Episkopat wobec niechęci władz do spełniania jego warunków zaakceptował ten fakt. A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 396–399.

⁵⁴ P. Raina, *Kościół katolicki a państwo...*, t. 3, s. 353; M. Kala, *Władze wobec drugiej pielgrzymki Ojca Świętego do Ojczyzny*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 7, s. 58.

1983 r. Ostateczny program wizyty zaplanowano w czasie posiedzenia Komisji Wspólnej 18 kwietnia. W jego ramach papież odwiedzić miał: Warszawę, Niepokalanów, Częstochowę, Jasną Górę, Poznań, Katowice, Jasną Górę, Wrocław, Góra św. Anny i Kraków. Władze zgłaszały obiekcje co do nabożeństwa w Nowej Hucie, ale ostatecznie zaakceptowały również ten punkt wizyty⁵⁵.

Rządzący PRL mieli zamiar w czasie negocjacji wymusić na Kościele spełnienie swoich żądań, do których należały m.in. takie kwestie:

- Kościół i papież muszą honorować nakazy polskiej racji stanu, sojusze PRL i interesy jej sąsiadów. [...];
- zażądać od Kościoła publicznej deklaracji stwierdzającej, że spokój społeczny, wydajna praca, zaprzestanie podziemnej działalności są warunkami rozwoju Polski i narodu [...];
- zobowiązać Kościół, by odstąpił od jednostronnego publikowania oświadczeń zawierających warunki i postulaty wobec władz bez wcześniejszych uzgodnień;
- wynegocjować z Kościołem, że wszelkie ustalenia Episkopatu z Watykanem w sprawie programu i treści wizyty będą wcześniej konsultowane z władzami, a zasadnicze teksty publicznych wystąpień papieża będą udostępniane władzom jeszcze przed wizytą;
- zdecydowanie zażądać, aby kierownictwo Kościoła zabroniło podejmowania w działalności duszpasterskiej treści politycznych godzących w porządek społeczno-polityczny PRL i polską rację stanu⁵⁶.

Jednak szybko okazało się, że władzom nie udało się wymusić spełnienia wspomnianych warunków, co czytelnie widać w *Ustaleniach obowiązujących podczas II Pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny*, zawartych 17 maja, w których nie ma mowy o którymkolwiek z powyżej przedstawionych postulatów władz⁵⁷. *Ustalenia* były rezultatem posiedzeń Komisji Organizacyjnej przedstawicieli rządu i Episkopatu, odbytych w dniach 23 marca, 6 i 18 kwietnia i 13 maja⁵⁸. Regulowały takie kwestie jak zasady transmisji, liczba i zasady uczestnictwa wiernych w nabożeństwach z udziałem papieża czy wreszcie sprawę finansowania wizyty⁵⁹.

⁵⁵ *Relacja z posiedzenia Komisji Wspólnej rządu i Episkopatu w dniu 22 II 1983 r. w gmachu Sejmu*, [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 232. Jak mówił przedstawiciel władz w Komisji Wspólnej Kazimierz Barcikowski, zgoda na wizytę Jana Pawła II w Krakowie była związana z rezygnacją z uwzględniania w planie pielgrzymki Lublina: „Chcielibyśmy prosić o zrezygnowanie z Lublina. Będzie jeszcze okazja na odwiedzenie Lublina. Z tą prośbą łączy się nasza zgoda na Kraków. Muszę powiedzieć, że nagroda dla Mistrzejowic trudna będzie do przełknięcia”, cyt. za: K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 125.

⁵⁶ *Założenia polityczno-organizacyjne planowanej wizyty papieża w Polsce w 1983 r. opracowane przez Wydział Administracyjny KC PZPR*, [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 206–212.

⁵⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Krakowie (AIPN Kr), sygn. 08/296, t. 3, k. 85–87.

⁵⁸ Na temat tych posiedzeń zob. szerzej: *Tajne dokumenty...*, s. 236–266; K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 128–129.

⁵⁹ AIPN Kr, sygn. 08/296, t. 3, k. 85–87.

Po wprowadzeniu stanu wojennego polityka władz wobec Kościoła miała dość spójny charakter. Najważniejsze w jej ramach było korzystanie z autorytetu tej instytucji do uspokajania nastrojów społecznych i w tym celu prowadzono większość działań w odniesieniu do Kościoła. Z tego też powodu należało, zdaniem kreatorów tej polityki, zachowywać poprawne stosunki z hierarchią kościelną i duchowieństwem. Równocześnie jednak nie zamierzano pozwalać na „polityczne” zachowanie niektórych księży. Wobec tej części kleru prowadzono więc cały szereg działań zmierzających do ograniczenia ich zaangażowania w opozycję. Sukcesy na tym polu były jednak połowiczne, gdyż zahamowanie tego typu działalności „niepokornych” księży udawało się dość rzadko i na krótką metę.

ANTYKOŚCIELNY ZWROT NA PRZEŁOMIE LAT 1983/1984 I JEGO KONSEKWENCJE

Mimo wielu pozytywnych ocen pojawiających się w podsumowaniach i analizach partyjnych⁶⁰ nie ma raczej wśród historyków sporu, że druga wizyta Jana Pawła II w kraju była sukcesem komunistycznych władz tylko pod względem zapewnienia jej spokojnego przebiegu. W krótkiej perspektywie czasowej mogła być z tego powodu oceniana jako sukces władz, ale w dłuższej perspektywie okazała się dla nich porażką. Jak trafnie ocenił Antoni Dudek:

Trzeba pamiętać, że władze boleśnie odczuwały sankcje nałożone przez Zachód. Ekipa Jaruzelskiego nie uważała jednak, że na pielgrzymce Jana Pawła II może tylko stracić. Chciała pokazać: popatrzcie, wpuszczamy papieża, kontrolujemy sytuację, przecież wcale nie jest tak, że siedzimy na bagnietach. I to się udało. Ale jednak to nic nie zmieniło w sensie społecznej akceptacji dla systemu. Kryzys się pogłębiał, a ekipa Jaruzelskiego nie wiedziała, jak wyjść z impasu⁶¹.

Sprawność SB i aparatu partyjnego w pozyskiwaniu informacji na temat planów i zamierzeń Kościoła i opozycji była wysoka, ale nie przełożyło się to na realizację celów założonych przed wizytą. Jak zauważył George Weigel, pielgrzymka Jana Pawła II wzmocniła „opór Kościoła i pokazała, że nie będzie układu ponad Solidarnością⁶². Wobec tego władze postanowiły zaostriżyć politykę wobec Kościoła – dokonały „antykościelnego zwrotu” z trzech powodów: po pierwsze, by zapobiec jego dalsze-

⁶⁰ Jak zauważył Paweł Skibiński, władze uważały polityczny wydźwięk pielgrzymki za korzystny dla siebie. P. Skibiński, *Pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny (1979–2002) i ich kontekst historyczny*, „Teologia Polityczna” 2005–2006, nr 3, s. 172.

⁶¹ Prof. Dudek: *Jan Paweł II naciskał na Jaruzelskiego by rozmawiał z „S”*. To przesądziło o..., <http://www.polskatimes.pl/arttykul/3416199,prof-dudek-jan-pawel-ii-naciskal-na-jaruzelskiego-by-rozmawial-z-s-to-przesadzilo-o-2,id,t,sa.html> [dostęp 20 II 2014]. Por. A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 400–401.

⁶² G. Weigel, *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 588–589.

mu wzmacnianiu, po drugie, by odzyskać stracone na jego rzecz w latach wcześniejszych pozycje, i po trzecie, by uchronić się przed zagrożeniem utrwalenia obecności Kościoła jako znaczącej siły na scenie politycznej⁶³.

Jak zauważył Jan Żaryn, zwrot o charakterze antykościelnym mógł wynikać (i prawdopodobnie tak było) z inspiracji Kremla:

[...] wkrótce po zakończeniu wizyty Jana Pawła II w Polsce na najwyższym szczeblu władzy – być może z inspiracji Moskwy – podjęto decyzję o wzmocnieniu środków służących inwigilacji ludzi Kościoła katolickiego, a zarazem „wtłoczeniu” katolicyzmu w ramy „prywatności”⁶⁴.

Postanowiono powrócić do stałego celu polityki władz wobec Kościoła w PRL, czyli zepchnięcia Kościoła do kruchty⁶⁵. Z tego wynikało postępowanie władz wobec obecności krzyża w miejscach publicznych, „poza-religijnego” zaangażowania społecznego duchowieństwa czy jego pracy z młodzieżą. Wzmocniono także antykościelną propagandę. Intensywna walka z Kościołem toczyła się w oparciu o te trzy wspomniane fundamenty: walkę z krzyżem, pozakościelną działalność duchownych oraz propagandę antykościelną. Zależnie od czasu i wydarzeń społecznych były one mocniej lub słabiej eksploatowane.

Zmiana w podejściu władz do Kościoła stała się dość szybko czytelna dla biskupów. Było to widoczne w czasie posiedzenia Komisji Wspólnej we wrześniu 1983 r., odbywającego się w atmosferze ataków przedstawicieli władz na Kościół i „Solidarność”. Kazimierz Barcikowski skrytykował stronę kościelną za niedocenianie zniesienia stanu wojennego i negatywne opinie biskupów na temat ustawodawstwa wprowadzanego przez władze. W odpowiedzi kardynał Franciszek Macharski apelował o podjęcie dialogu z opozycją, gdyż inaczej zniesienie stanu wojennego będzie odczytywane jako działanie pozorowane⁶⁶. W analogiczny sposób wyglądało spotkanie z grudnia – zdominował je temat stosunków pań-

⁶³ A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 402; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 535–537.

⁶⁴ J. Żaryn, *Wstęp*, [w:] *Aparat represji wobec księdza Jerzego Popiełuszki 1982–1984*, t. I, oprac. J. Mysiakowska, Warszawa 2009, s. 33; zob. szerzej AIPN BU, sygn. 1585/1346, k. 180–187. Niektórzy historycy oceniają, że wyraźnym sygnałem antykościelnego zwrotu w polityce wobec Kościoła był referat w sowieckiej telewizji Leonida Zamiatina, jednego z czołowych dygnitarzy KC KPZR, ze słowami krytyki Kościoła w PRL za wspieranie opozycji solidarnościowej. Zob. szerzej: A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 402; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 550; G. Majchrzak, J. Żaryn, *Ofensywa antykościelna i śmierć księdza Jerzego*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 10, s. 49–53; K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 133–136.

⁶⁵ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 551–552. Zwracał na ten fakt uwagę przedstawicielom władz, w czasie obrad Komisji Wspólnej 20 XII 1983 r., bp. Bronisław Dąbrowski. Zob. szerzej *Relacja z posiedzenia Komisji Wspólnej przedstawicieli rządu i Episkopatu w dniu 20 grudnia 1983 r. w gmachu sejmu*, [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 340.

⁶⁶ K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 134; AAN, Uds.W, sygn. 115/14, k. 1–14.

stwo-Kościół. Zasadniczo przedstawiciele władz zapewniali, że ich „linia wobec Kościoła jest niezmienna”, a to linia Episkopatu – jak stwierdził Barcikowski – uległa „zmąceniu”⁶⁷. Ponadto domagał się on od władz kościelnych podjęcia interwencji w sprawie „politycznego zaangażowania duchowieństwa”, gdyż – jak twierdził – „Jest liczba duchownych, którzy zachowują się niedobrze. Nazwiska aż wstyd tu wymieniać. W niektórych kościołach świeccy opozycjoniści wypożyczają sobie kazalnice”. W swojej wypowiedzi doceniał jednak „odpowiedzialną postawę” wielu biskupów i duchownych. W odpowiedzi kard. Macharski zauważył, że biskupi wielokrotnie rozmawiają z księżmi, wobec których władza wysuwa zarzuty, ale nie daje to efektów⁶⁸. Faktycznie jednak Kościół nie miał zamiaru podejmować żadnych zdecydowanych kroków wobec księży wspomagających działalność opozycyjną. Przykładem jest sam kard. Macharski, który mimo dystansu wobec „Solidarności” nie zabraniał księżom podejmowania takiej działalności, postępując ich dopiero wtedy, gdy uważał, że może ona zagrażać ich bezpieczeństwu⁶⁹.

Tego typu podejścia i wyraźnego zaostrożenia polityki wobec Kościoła nie zmieniło porwanie i zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki, którego wiele okoliczności do dzisiaj nie zostało wyjaśnionych⁷⁰. Niemniej wywarło to ogromny wpływ na stosunki państwo-Kościół i szerzej patrząc na sytuację społeczno-polityczną w PRL. Proces sprawców – oficerów SB władze w instrumentalny sposób wykorzystały do ataków na duchowieństwo i Episkopat⁷¹. W każdym z województw miejscowy aparat bezpieczeństwa badał reakcje społeczne na zainscenizowany proces, sposób argumentacji

⁶⁷ Relacja z posiedzenia Komisji Wspólnej przedstawicieli rządu i Episkopatu w dniu 20 grudnia 1983 r., [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 334, 338.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 336–337.

⁶⁹ Relacja ks. Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego z XI 2012 w zbiorach autora; Relacja ks. prof. Andrzeja Zwolińskiego z III 2013 r. w zbiorach autora. W czasie grudniowego spotkania Komisji Wspólnej przedstawiciele Kościoła wręczyli delegatom władz *pro memoria* zawierające przykłady działań antykościelnych. Zob. szerzej: Relacja z posiedzenia Komisji Wspólnej przedstawicieli rządu i Episkopatu w dniu 20 grudnia 1983 r., [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 334–338; R. Łatka, *Obraz opozycji...*, s. 61–62.

⁷⁰ W. Polak, *Wątpliwości dotyczące okoliczności śmierci ks. Jerzego Popiełuszki*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów...*, s. 28–37; R. Łatka, *27 lat temu zamordowano ks. Jerzego Popiełuszkę*, <http://histmag.org/27-lat-temu-zamordowano-ks.-Jerzego-Popieluszke-5993> [dostęp 29 IX 2013], Podstawowa literatura dot. ks. Popiełuszki zob.: P. Raina, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Męczennik za wiarę i Ojczyznę. Cz. I: W służbie Kościoła*, Olsztyn 1990; idem, *Jerzy Popiełuszko. Męczennik za wiarę i Ojczyznę. Cz. II: Proces toruński*, Olsztyn 1990; P. Nitecki, *Znak zwycięstwa. Ks. Jerzy Popiełuszko 1947–1984*, Warszawa 2002; K. Ruane, *Racja stanu. Zabić księdza*, Kraków 2004; J. Kotański, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Lublin 2004; E. Czackowska, T. Wiścicki, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2009; *Aparat represji wobec księdza Jerzego Popiełuszki...*

⁷¹ Zob. szerzej E. Czackowska, T. Wiścicki, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko...*, s. 271–300 (tam też literatura).

oskarżonych esbeków czy wreszcie wyroki, jakie zapadły⁷². Po morderstwie ks. Popiełuszki stosunki państwo–Kościół pozostawały w zamrożeniu. Mimo prowadzenia rozmów w Komisji Wspólnej obie strony zajmowały konsekwentnie sztywne stanowiska⁷³.

ZMIANA RELACJI PAŃSTWO–KOŚCIÓŁ ZWIĄZANA
Z III PIELGRZYMKĄ JANA PAWŁA II DO PRL

Pewne zmiany w kierunku złagodzenia napięć władze podjęły jesienią 1985 r. i w 1986 r., gdy potrzebowały wsparcia Kościoła do realizacji priorytetów swojej polityki: spokojnego przebiegu wyborów do sejmu w październiku 1985 r. i zorganizowania spotkania W. Jaruzelskiego z Janem Pawłem II, służącego wyjściu z izolacji międzynarodowej PRL w czasie wizyty tego pierwszego w Rzymie⁷⁴. Innym celem, który stopniowo ujawniał się w podejściu władz do Kościoła, było pozyskanie go do szerszej współpracy, aby uwiarygodnić się w oczach społeczeństwa. Był on konsekwentnie realizowany od jesieni 1986 r. i wynikał prawdopodobnie z rad udzielanych gen. Jaruzelskiemu przez tzw. zespół trzech⁷⁵. Nie oznaczało to zaniechania działań dezintegracyjnych wobec duchowieństwa, prowadzono je jednak w sposób bardziej zakamuflowany⁷⁶.

Wyraźną poprawę wzajemnych stosunków można zaobserwować dopiero w 1986 r. Była ona związana przede wszystkim z negocjacjami i przygotowaniami władz i Kościoła do trzeciej wizyty Jana Pawła II. Wśród komunistycznych dygnitarzy skupionych wokół W. Jaruzelskiego przewagę zyskali wtedy ludzie o nastawieniu pragmatycznym, planujący wykorzystać autorytet Kościoła w społeczeństwie do poprawienia odbioru społecznego władz⁷⁷.

Pierwszym sygnałem świadczącym o zmianie polityki władz była amnestia dla więźniów politycznych, przeprowadzona w lipcu 1986 r. Niemniej o możliwości przeprowadzenia trzeciej wizyty papieża rozmawiano już od grudnia 1985 r. W czasie posiedzenia Komisji Wspólnej 23 grudnia kard. Macharski zaproponował, by pielgrzymka Jana Pawła II

⁷² R. Łatka, *Reakcje na zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki na podstawie wybranych dokumentów Komitetu Krakowskiego PZPR i tekstów „Gazety Krakowskiej” (1984–1985), „Sowiniec” 2013, nr 43, s. 103–116.*

⁷³ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 560.

⁷⁴ A. Dudek, R. Gryz, *op.cit.*, s. 418–419.

⁷⁵ P. Kowal, *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986–1989*, Warszawa 2012, s. 181–184.

⁷⁶ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997, s. 321–322.

⁷⁷ P. Kowal, *op.cit.*, s. 179–224.

do kraju odbyła się w 1987 r. w związku z Krajowym Kongresem Eucharystycznym, a centralnym miejscem wizyty byłaby Warszawa⁷⁸. Strona rządowa wstępnie przyjęła tę propozycję, ale jej reprezentanci apelowali, aby „działalność papieża w Polsce obliczona była na pomoc w przezwyciężaniu kłopotów, przed którymi stoi naród, i by wystąpienia papieża nie konfliktowały Polski z krajami socjalistycznymi i nie dały Zachodowi powodu do atakowania Polski”⁷⁹.

Na kolejnym posiedzeniu Komisji Wspólnej 20 marca 1986 r. okazało się, że kością niezgody między władzami a Kościołem był przewidywany pobyt Jana Pawła II w Gdańsku⁸⁰. Strona kościelna była jednak w tym sporze stanowcza i ostatecznie portowe miasto znalazło się w planie wizyty⁸¹. Najważniejsze uzgodnienia, w tym ostateczne ustalenie programu, zapadły w czasie spotkania gen. Jaruzelskiego z prymasem Glempem, które odbyło się 22 grudnia. W komunikacie: „Podkreślono, że dla wizyty papieża powinny być już obecnie tworzone odpowiednie warunki, a przede wszystkim sprzyjający klimat w całokształcie stosunków Państwo-Kościół, aby wizyta przyniosła pożytek wiernym i Polsce”⁸².

Potwierdzenie uzgodnień z grudniowego spotkania nastąpiło 17 stycznia 1987 r. w czasie wizyty W. Jaruzelskiego w Watykanie na audiencji u Jana Pawła II, która była jednym z warunków wstępnych władz, by w ogóle doszło do pielgrzymki Ojca Świętego do kraju. Jak wynika z opracowania Uds.W, najważniejszym celem, jaki do uzyskania stawiały sobie władze w czasie spotkania, było „polepszenie pozycji i możliwości Polski w jej dążeniach do całkowitego przełamania izolacji w środowisku międzynarodowym”⁸³. Nie pierwszy już raz władze chciały wykorzystać

⁷⁸ K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 165–166; A. Dudek, *Władze PRL wobec III pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny*, [w:] *Brama do wolności. III Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, red. Z. Struzik, P. Skibiński, Warszawa 2012, s. 177–178.

⁷⁹ P. Raina, *Wizyty apostolskie Jana Pawła II w Polsce. Rozmowy przygotowawcze Watykan-PRL-Episkopat*, Warszawa 1997, s. 225–228.

⁸⁰ S. Cenckiewicz, *Kością niezgody jest Gdańsk*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 7, s. 65–70; P. Raina, *Wizyty apostolskie...*, s. 231–232. Władze zgodziły się rozpatrzyć w planie wizyty Gdańsk dopiero w trakcie wrześniowego posiedzenia Komisji Wspólnej. AAN, Uds.W, sygn. 115/21, k. 2–3.

⁸¹ Stało się tak za cenę rezygnacji przez przedstawicieli Episkopatu z pobytu Jana Pawła II w Rzeszowie. Zob. szerzej P. Kowal, *op.cit.*, s. 220–225.

⁸² *Komunikat o spotkaniu prymasa Glempa z przewodniczącym Rady Państwa W. Jaruzelskim 22 XII 1986 r.*, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki, a państwo...*, t. 3, s. 533.

⁸³ Założenia i cele wizyty gen. Jaruzelskiego w Watykanie. AAN, Uds.W, sygn. 126/52; *Wizyta Jana Pawła II w Polsce w 1987 r.*, za P. Raina, *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, Warszawa 2001, s. 170–176. Jak wynika z wielu doniesień komunistycznego wywiadu, spotkanie to pozwoliło wyjść W. Jaruzelskiemu z izolacji i miało międzynarodowe znaczenie. J. Żaryn, *Polityczne tło pielgrzymki Jana Pawła II do Polski w czerwcu 1987 r.*, [w:] *Brama do*

papieża do własnych celów⁸⁴. Jednak po wizycie W. Jaruzelskiego w Watykanie rozmowy dotyczące wizyty Jana Pawła II w PRL, prowadzone w Komisji Wspólnej, nabrały przyspieszenia. Kluczowe uzgodnienia zapadły w trakcie posiedzenia 9 lutego. W Komunikacie poinformowano o terminie pielgrzymki i miastach, w jakich w dniach 8–14 czerwca będzie przebywać papież. Ojciec Święty miał odwiedzić: Warszawę, Częstochowę, Gdańsk, Kraków, Lublin, Łódź, Szczecin i Tarnów⁸⁵. Dalsze szczegóły uzgodniono w czasie posiedzenia Komisji Wspólnej 7 kwietnia. W Komunikacie stwierdzono, że: „[...] wizyta obok swego znaczenia religijnego przyczyni się do podniesienia moralności społecznej i umocnienia porozumienia narodowego. Komisja podkreśliła niezbędność unikania wszystkiego, co wypaczałoby taki sens i cel pielgrzymki papieskiej”⁸⁶.

Homilie Jana Pawła II w czasie wizyty i ich zasadniczy przekaz, który koncentrował się wokół zagadnienia wolności i praw człowieka⁸⁷, spotkały się z protestami i interwencjami władz⁸⁸. Największe niezadowolenie wzbudziła msza św. na Zaspie w Gdańsku, kiedy Jan Paweł II wypowiedział słynne słowa: „Chcę mówić o Was, a także w pewnym sensie za Was”⁸⁹. Ojciec Święty, by uspokoić władze, w ostatnim dniu pielgrzymki ponownie spotkał się z W. Jaruzelskim. Nie zmieniło to jednak faktu, że w tajnych raportach władze oceniały homilie i przemówienia papieża jako „konfrontacyjne”. Negatywne dla władz konsekwencje pielgrzymki stały się jednak znacznie szybciej widoczne w analizach komunistycznych

wolności..., s. 208. Tezy do tej rozmowy opracowane zostały przez Wydział Społeczno-Prawny KC PZPR. AAN, KC PZPR, sygn. LII/204, k. 113–119.

⁸⁴ Niemniej papież postawił w czasie spotkania wyraźne warunki, których spełnienie mogłoby doprowadzić do postępu normalizacji w kraju, m.in. wprowadzenie pluralizmu stowarzyszeniowego, uznanie osobowości prawnej Kościoła oraz nawiązanie stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską. Zob. szerzej: A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2004, s. 86–87; P. Raina, *Droga do „Okrągłego stołu”. Zakulisowe rozmowy przygotowawcze*, Warszawa 1999, s. 158.

⁸⁵ *Komunikat Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu w sprawie przygotowań do trzeciej wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce, 16 II 1987 r.*, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki, a państwo...*, t. 3, s. 542. Mimo wielu obiekcji władz w czasie tego posiedzenia zgodzono się umieścić w programie wizyty spotkanie Jana Pawła II z Lechem Wałęsą i odwiedzić go na grobie ks. Popiełuszki. K. Michalski, *Działalność Komisji...*, s. 185.

⁸⁶ *Komunikat Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu w sprawie wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce, 7 IV 1987 r.*, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki, a państwo...*, t. 3, s. 543.

⁸⁷ Zob. szerzej na ten temat: W. Bartkiewicz, *Wizja wolności w papieskich homiliach z 1987 r.*, [w:] *Brama do wolności...*, s. 149–170; Z. Struzik, *Wartość wolności*, [w:] *ibidem*, s. 259–276.

⁸⁸ Szerzej na temat interwencji władz zob.: A. Dudek, *Władze PRL wobec...*, s. 182–183; P. Kowal, *op.cit.*, s. 225–230; K. Barcikowski, *U szczytów władzy*, Warszawa 1998, s. 440–441.

⁸⁹ Jan Paweł II, *Trzecia wizyta duszpasterska w Polsce 8–14 czerwca 1987*, red. S. Dziwisz (i inni), Rzym 1987, s. 172.

dygnitarzy niż przy ocenie wizyt z 1979 i 1983 r.⁹⁰. Właściwie większość czołowych postaci reżimu poza samym pierwszym sekretarzem oceniała jej przebieg jako klęskę, przede wszystkim na polu propagandowym. Nie udało się bowiem zrealizować zasadniczego przesłania o dwóch wielkich Polakach: Wojciechu Jaruzelskim i Janie Pawle II. Najbardziej jednoznacznie przebieg wizyty ocenił w swoim dzienniku, jako porażkę władz i samego I sekretarza PZPR, Mieczysław Rakowski:

Otóż myślę, że stroną wygraną jest papież i Kościół. Nie ulega wątpliwości, że papież dowartościował opozycję i nadał bojowy ton Kościołowi. Nie wyszła sprawa z dwoma wielkimi Polakami, jak w TV [i w prasie – R.Ł.] nazywano spotkanie WJ z JP II w Watykanie w styczniu tego roku. Okazało się, że jeden wielki Polak zrobił drugiemu wielkiemu Polakowi kuku. Dowiedziałem się, że generał jest zaskoczony zachowaniem się JP II, ponieważ z rozmowy z nim w Watykanie odniósł wrażenie, że papież nie uczyni w Polsce nic, co mogłoby odebrać pielgrzymce charakter religijny. A tu masz babo plack!⁹¹

W analogiczny sposób oceniano wizytę w tajnych raportach bezpieczeństwa⁹². Mimo że w oficjalnych deklaracjach powtarzano, że dla władz wizyta była sukcesem, było jednak przeciwnie i czołowi dygnitarze partyjni mieli tego świadomość. Przebieg pielgrzymki uświadomił im znaczącą rolę Kościoła w polskim społeczeństwie i z pewnością przyczynił się do dalszej liberalizacji polityki wyznaniowej. Wynikało to z coraz bardziej uświadomionego przekonania, że nie sposób rozwiązywać istotnych problemów społeczno-politycznych w kraju bez udziału hierarchii kościelnej.

RELACJE W SCHYŁKOWYM OKRESIE PRL – KOŚCIÓŁ JAKO KLUCZOWY PARTNER

Po trzeciej pielgrzymce papieskiej polityka władz PRL wobec Kościoła była pełna niekonsekwencji i chociaż w optyce Wojciecha Jaruzelskiego stanowiła jeden z najistotniejszych elementów polityki państwa, to wydaje się, że trudno ją określić jako zbyt głęboko przemyślaną. Mimo dostrzegania wielu niekorzystnych zmian, jakie przyniosła trzecia wizyta Jana Pawła II, nie rezygnowano z dalszych planów wykorzystania Kościoła do

⁹⁰ *Ocena wizyty papieża w Polsce w czerwcu 1987 r. opracowana przez zespół pracowników KC PZPR, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Urzędu do spraw Wyznań*, [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 513.

⁹¹ M. F. Rakowski, *Dzienniki polityczne 1987–1990*, s. 90. Sam W. Jaruzelski we wrześniowej rozmowie z Erichem Honeckerem przyznawał, że jego strategia zniszczenia Kościoła nie przyniosła rezultatu. Zob. szerzej P. Kowal, *op.cit.*, s. 232.

⁹² Zob. AIPN Kr, sygn. 08/315, t. 15 k. 101–107; zob. szerzej R. Łatka, *SB wobec III pielgrzymki Jana Pawła II do PRL na przykładzie Krakowa*, „Glaukopis” 2014, nr 31, s. 349–368.

wzmocnienia władzy⁹³. Ujmowano to w generalnych założeniach polityki wyznaniowej władz, opracowanych w roku 1988:

Społeczne i gospodarcze cele polityki partii i państwa wyznaczają polityce wyznaniowej rolę istotnego instrumentu porozumienia narodowego, zarówno przez zjednywanie szerokich mas ludzi wierzących dla tej polityki, jak i przez neutralizację negatywnych postaw politycznych duchowieństwa⁹⁴.

Mimo że zakładany wcześniej program włączenia Episkopatu w wykreowanie nowego układu społeczno-politycznego okazał się wobec postawy biskupów i papieża niemożliwy do realizacji, to częściowo kontynuowano jego wdrażanie. Wynikało to z przekonania W. Jaruzelskiego, przedstawionego Erichowi Honeckerowi w trakcie rozmowy z września 1987 r., że Kościół jest jak: „garb, którego nie można usunąć operacyjnie, ale trzeba z nim żyć. Sądzę, że z medycznego punktu widzenia jest to niewykonalne. Próbowaliśmy w kilku momentach zrzucić ten garb, ale to niemożliwe”⁹⁵. Z owego przekonania wynikało stanowisko wyrażone w sprawozdaniu Uds.W za rok 1988, mówiącym że:

Podstawową [...] metodą oddziaływania na funkcjonowanie społeczno-polityczne kościołów i związków wyznaniowych były propozycje współdziałania z państwem na rzecz dobra wspólnego i społecznej odnowy. Rok 1988 obfitował w tej mierze w rozliczne inicjatywy, głównie w płaszczyźnie społecznej i życia publicznego⁹⁶.

Władze wyraźnie nie mogły poradzić sobie z dwoistą postawą Kościoła, który osiągał korzyści z dialogu, ale nie szedł zbyt daleko w angażowanie się w inicjatywy, w których kierownictwo PZPR chciało go widzieć. Konfuzję władz wywoływało dodatkowo wspieranie umiarkowanej opozycji przez znaczną część Episkopatu⁹⁷ i poparcie dla Solidarności, wyrażane przez niektórych hierarchów kościelnych⁹⁸.

⁹³ Zob. szerzej A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 88–89; por. P. Kowal, *op.cit.*, 185–209.

⁹⁴ AAN, Uds.W, sygn. 145/23, k. 29; *Prognoza rozwoju sytuacji społeczno-politycznej w kraju w związku z operacją cenowo-dochodową opracowana w Wydziale Propagandy KC PZPR, 24 I 1988*, [w:] *Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, t. I, (lipiec 1986–maj 1989), oprac. A. Dudek, Warszawa 2009, s. 163–164.

⁹⁵ *Zapis stenograficzny rozmowy Ericha Honeckera z Wojciechem Jaruzelskim, 16 września 1987 (fragmenty)*, [w:] *Polska 1986–1989: koniec systemu*, t. 3, *Dokumenty*, red. A. Dudek, A. Friszke, Warszawa 1999, s. 52.

⁹⁶ AAN, Uds.W, sygn. 145/23, k. 30.

⁹⁷ Archiwum Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (APRP), sygn. 1004/1, t. 1, k. 79–89.

⁹⁸ Wśród nich byli m.in. kard. Henryk Gulbinowicz, bp Ignacy Tokarczuk. Dokumentacja Uds.W wspomina w tym względzie o niewielkiej liczbie członków Episkopatu, która zajmowała otwarcie negatywne stanowisko w stosunku do działalności władz partyjno-państwowych, AAN, Uds.W, sygn. 145/23, k. 57.

Z drugiej strony kierowane przez Czesława Kiszcza Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w dalszym ciągu inwigilowało i stosowało represje wobec niepokornych kapłanów. Nie porzucono również brutalnych metod stosowanych przez funkcjonariuszy Wydziału VI Departamentu IV MSW czy grupę „D” w poszczególnych województwach⁹⁹. Nie zamierzano rezygnować z piętnowania, przy pomocy środków propagandowych i roznoszenia negatywnych dla nich plotek, aktywnych społecznie kapłanów¹⁰⁰. Do samego końca istnienia PRL zdarzały się również niewyjaśnione zabójstwa duchownych znanych ze wspierania opozycji. W 1989 r. ofiarami padło trzech księży: Stefan Niedzielak, Sylwester Zych i Stanisław Suchowolec, wcześniej zaangażowanych po stronie „Solidarności” i innych środowisk, których działalność była sprzeczna z interesami władz¹⁰¹.

W. Jaruzelski nazywał politykę własnej ekipy wobec Kościoła koncepcją „walki i porozumienia” i jako taka nie odniosła ona sukcesu, gdyż biskupi korzystali z nowych możliwości, jakie dawał im dialog z władzami, a nie mieli zamiaru brać współodpowiedzialności za politykę przez nie prowadzoną. W efekcie wpływ Kościoła na sytuację społeczną ciągle rósł, a wpływ władz na Kościół systematycznie malał¹⁰².

W końcowym okresie istnienia PRL szczególnie istotne dla władz było pozyskanie wiedzy na temat stanowiska Kościoła wobec planowanych rozmów „okrągłego stołu” i ich późniejszego przebiegu¹⁰³. Analizowano stosunek biskupów i szeregowych duchownych do ewentualnego udziału

⁹⁹ M. Lasota, *O raporcie sejmowej komisji poświęconej Samodzielnej Grupie „D” w MSW*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 1, s. 33–34.

¹⁰⁰ Przykładem tego typu działalności SB było prześladowanie ks. Adolfa Chojnackiego. Zob. szerzej: A. Dziurok, „Szczypanie” ks. Adolfa Chojnackiego, „Biuletyn IPN” 2003, nr 1, s. 57–58; M. Malec, *Inwigilacja ks. Adolfa Chojnackiego przez SB*, [w:] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 1, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2007, s. 190–199; R. Łatka, *Krakowskie władze wobec księży „negatywnych” na przykładzie działań wobec ks. Adolfa Chojnackiego*, [w:] *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej 2014. Referaty*, red. Ł. Kamiński, M. Hańderek, Warszawa 2015, s. 152–159.

¹⁰¹ P. Łysakowski, *Śmierć ks. Stefana Niedzielaka w dokumentach IPN i opiniach prasy PRL (1989)*, [w:] *Niezlomni ludzie Kościoła. Sylwetki*, red. J. Żaryn, Kraków 2011, s. 141–160; Z. Banach, *Tajemnica śmierci ks. Zycha*, [w:] *ibidem*, s. 161–174; K. Sychowicz, *Przyjaciel Stugi Bożego ks. Stanisław Suchowolec (1958–1989)*, [w:] *ibidem*, s. 175–188. Przypadek śmierci ks. Zycha i jej okoliczności pojawiały się w wielu raportach Departamentu IV MSW. Zob. szerzej AIPN BU, sygn. 0713/311, t. 10.

¹⁰² P. Kowal, *op.cit.*, s. 179–232.

¹⁰³ AIPN, sygn. 0713/311, t. 10; IPN BU, sygn. 0713/311, t. 11. Analiza sporządzona w centrali MSW na początku marca 1989 r. jasno wspomina o poparciu Kościoła dla rozmów „okrągłego stołu”. *Opracowanie Zespołu Analiz MSW dotyczące nastrojów społecznych w kraju w lutym 1989 r., 3 III 1989* [w] *Zmierzch dyktatury...*, t. 1, s. 410.

„Solidarności” w wyborach. Jak wynika z jednego z najważniejszych dokumentów Departamentu IV¹⁰⁴:

Aktualna sytuacja w kraju, a zwłaszcza przygotowania do rozmów przy „okrągłym stole” wywołują ożywione dyskusje kularowe w kierownictwie Kościoła. Rozważania i dyskusje w tym zakresie dotyczą zwłaszcza takich problemów, jak: podziały w opozycji, ewentualny ich udział w wyborach do Sejmu, działalność Komitetu Obywatelskiego przy Lechu Wałęsie oraz inicjatywę „okrągłego stołu”¹⁰⁵.

Warto podkreślić, że zarówno Kościół hierarchiczny, jak i szeregowi duchowni opowiedzieli się za ideą rozmów „okrągłego stołu” i zawarciem porozumienia władz z opozycją. Jednoznacznie pozytywne stanowisko wobec tej kwestii zajmował np. kardynał Macharski¹⁰⁶.

Oficjalne stanowisko Kościoła wobec nadchodzących wyborów precyzował Komunikat z Konferencji Episkopatu, w którym biskupi pisali, że wybory są szansą, którą należy wykorzystać w „poczuciu odpowiedzialności za wspólne dobro”¹⁰⁷. Z drugiej jednak strony niektórzy spośród hierarchów stwierdzali wyraźnie, że nie może być im obojętne, kto wejdzie do parlamentu i czy kieruje się on w swoim postępowaniu wartościami chrześcijańskimi. Z kolei szeregowi duchowni wręcz masowo popierali „Solidarność”. Jak raportowano w dokumencie Uds.W z czerwca 1989 r., zaangażowanie duchowieństwa katolickiego w kampanię wyborczą na rzecz opozycji przybierało różnorodne formy. Jako najczęściej występujące wyodrębniono:

¹⁰⁴ O jego istotności świadczy fakt, że jedynym odbiorcą wskazanym w rozdzielniku był W. Jaruzelski.

¹⁰⁵ AIPN, sygn. 0713/311, t. 9, k. 298.

¹⁰⁶ Jego stosunek wobec tej kwestii najpełniej wyraził się w czasie konferencji rejonowej dla księży z kilku dekanatów metropolii krakowskiej. Jak wynika z raportu SB, krakowski hierarcha w jej trakcie przedstawił stanowisko Kościoła wobec obrad i aktualnej sytuacji społeczno-politycznej i przekazał wytyczne w sprawie postępowania duchownych. Kardynał stwierdził, że: „[...] to właśnie Kościół zainspirował «odpowiednie czynniki», aby podjęły instruktywny dialog przy «okrągłym stole». Przedstawiciele Kościoła są stale obecni podczas obrad, występują jednak wyłącznie w charakterze obserwatorów, nie wypowiadają się i nie podkreślają swojej obecności. «Okrągły stół» – zdaniem kardynała – musi doprowadzić do porozumienia wszystkich konstruktywnych sił w naszym kraju. Aby końcowy efekt nie został zaprzepaszczone, bądź zminimalizowany, potrzebna jest rozważa i spokój. Do osiągnięcia tego celu – jak uznał – bezwzględnie powinni się przyłączyć również księża. W tym kontekście nie do przyjęcia są wszelkie nieodpowiedzialne, upolityczone, jętrzące i podburzające nastroje społeczne wystąpienia duchownych. Księża powinni się kierować nakazami prawa świętego i uczestniczyć wyłącznie w tych sprawach, do których mają powołanie”. AIPN, sygn. 0713/311, t. 10, k. 308.

¹⁰⁷ A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 284.

- udzielanie pomocy organizacyjnej, moralnej i materialnej w formowaniu się wyborczych Komitetów Obywatelskich „Solidarności”, zbieranie podpisów na listach kandydatów na posłów i senatorów oraz prezentowanie ich sylwetek;
- udostępnianie obiektów sakralnych i kościelnych na rzecz kampanii wyborczej strony opozycyjnej (spotkania z wyborcami, eksponowanie materiałów propagandowych oraz umożliwianie stosowania innych form propagandy wyborczej) w okresie pełnej kampanii wyborczej;
- ukierunkowanie (poprzez wypowiedzi publiczne z ambony), tak przez część biskupów, jak i duchowieństwo diecezjalne oraz zakonne, szeroko pojętego elektoratu na oddawanie głosów na kandydatów strony solidarnościowej;
- dyskredytowanie publiczne, przez część duchowieństwa, zarówno całego dotychczasowego dorobku PRL, jak i działań partii i rządu na rzecz wyjścia z kryzysu, oraz deprecjonowanie dotychczasowych rozwiązań ustrojowych, tak w skali naszego kraju, jak i wspólnoty socjalistycznej¹⁰⁸.

Władze, niezadowolone z takiego stanowiska hierarchii kościelnej i działalności duchowieństwa, stosowały różnorodne środki nacisku, aby osiągnąć „neutralność polityczną” Kościoła: od protestu wyrażonego na forum Komisji Wspólnej¹⁰⁹ do rozmów profilaktycznych prowadzonych z biskupami, by uzyskać od nich zapewnienie, że duchowieństwo w ich diecezji będzie zachowywać neutralne stanowisko wobec wyborów. W przypadku większości hierarchów nacisk ten okazał się nieskuteczny, ale np. kardynał Macharski, zgodnie z raportem MSW, miał się zobowiązać do dyscyplinowania księży¹¹⁰. W podsumowaniu dokumentu dotyczącego stanowiska środowisk wyznaniowych do wyborów do Sejmu i Senatu przewidywano, że:

W czerwcowych wyborach frekwencja kleru w akcie głosowania będzie wyższa niż notowana w latach ubiegłych. Zaangażowanie się znacznej części duchowieństwa (ok. 20% kleru diecezjalnego) na rzecz kampanii przedwyborczej strony solidarnościowo- opozycyjnej wskazuje, iż będą oni oddawać swe głosy przede wszystkim na jej kandydatów¹¹¹.

Wynik wyborów czerwcowych był dla władz szokiem. Spośród przywódców PZPR nikt bowiem nie spodziewał się aż tak znaczącej klęski wyborczej¹¹². Wśród opinii dotyczących przyczyn porażki wielu z nich wskazywało na rolę Kościoła i wsparcia, jakie duchowieństwo udzieliło w kampanii wyborczej Komitetowi Obywatelskiemu „Solidarności”. Nie-

¹⁰⁸ APRP, sygn. 1009/28, t. 3. Podobnie było w innych województwach, zob. np. E. Wilkowski, *Solidarność na terenie województwa białkopodlaskiego w latach 1980–1989*, Biała Podlaska 2013, s. 804–810.

¹⁰⁹ *Ostry protest przedstawiciele władz przedstawili na posiedzeniu Komisji Wspólnej z 31 maja 1989 r.*, [w:] *Tajne dokumenty...*, s. 376–377.

¹¹⁰ A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 286.

¹¹¹ AIPN, sygn. 0713/311, t. 11, k. 199.

¹¹² A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 317–324; idem, *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Kraków 2013, s. 41–46.

k którzy postrzegali to nawet jako czynnik kluczowy dla takiego, a nie innego wyniku wyborów¹¹³.

Mimo znaczącego udziału biskupów w doprowadzeniu do rozmów „okrągłego stołu”, które z punktu widzenia władz należy oceniać bardzo pozytywnie, to właśnie rola duchowieństwa w czasie kampanii wyborczej z 1989 r. okazała się kluczowa dla klęski PZPR. M. Rakowski winą za tę sytuację obarczał duchowieństwo, jak to wprost określił: „Kościół jest głównym sprawcą tego, co się stało”¹¹⁴. Nie było to w kierownictwie PZPR stanowisko odosobnione, można nawet powiedzieć, że tego typu ocena wśród ludzi z owego gremium dominowała¹¹⁵.

W ostatnim okresie istnienia PRL stosunki z Kościołem były dla komunistycznych władz szczególnie ważne, gdyż przy jego pomocy próbowano poprawić społeczną legitymizację reżimu przez wciągnięcie do inicjatyw projektowanych przez W. Jaruzelskiego i jego doradców. Usilnie promowano w prasie, a nawet w dokumentach Uds.W, „współdziałanie” Kościoła i rządu PRL w najważniejszych sprawach społeczno-politycznych (równocześnie nie zamierzano zrezygnować całkowicie z metod nacisku na Kościół używanych w poprzednich latach). Po trzeciej pielgrzymce Jana Pawła II do PRL zarysowały się znaczące tendencje świadczące o złagodzeniu niektórych antykościelnych elementów polityki władz. W pierwszym rządzie były to istotne zmiany w propagandzie. Nie prowadzono również tak konsekwentnie, jak w poprzednim okresie, walki o „świeckość szkół”. Spadała także szczegółowość nadzoru nad nabożeństwami. Nie podejmowano znaczących działań mających na celu zmniejszenie aktywności kapłanów zaangażowanych społecznie. Ostro zwalczano jedynie udział duchowieństwa w inicjatywach tzw. radykalnej opozycji.

PODSUMOWANIE

Analiza relacji państwo–Kościół w latach 80. pozwala na wyciągnięcie kilku istotnych wniosków na temat ich charakteru. Najważniejszy wniosek dotyczący stosunków obydwu instytucji w analizowanym okresie sprowadza się do stwierdzenia, iż były one zmienne i dwoiste. Wynikało to z postawy władz, które relacje z Kościołem wykorzystywały do realizacji swoich celów. Ich polityka miała zmienny charakter na skutek decyzji podejmowanych przez władze centralne, a szczególnie przez kolejnych

¹¹³ R. Łatka, *Obraz Kościoła...*, s. 32; P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012, s. 272–273.

¹¹⁴ M. Rakowski, *op.cit.*, s. 440–441; R. Łatka, *Obraz Kościoła...*, s. 32.

¹¹⁵ P. Kowal, *op.cit.*, s. 481; A. Dudek, *Historia polityczna Polski...*, s. 35.

pierwszych sekretarzy KC PZPR. Warunkowana była interesem władz PRL, które kalkulowały, jakie podejście wobec Kościoła bardziej się opłaca. Korzystając z porównań już używanych przez badaczy historii relacji państwowo-kościelnych, dylemat był następujący: czy zastosować wobec tej instytucji więcej kija, czy więcej marchewki?, tzn. czy wzmocnić działania o charakterze represyjnym, czy też stosować metodę kontrolowanych ustępstw. Obydwie miały z punktu widzenia komunistów istotne wady i z tego też powodu nie zdecydowano się na konsekwentne wdrażanie żadnej z nich. Tego typu podejście skutkowało brakiem większych sukcesów na polu relacji z Kościołem i powodowało, że wpływ tej instytucji na życie społeczno-polityczne PRL rósł, zamiast, jak zakładali dygnitarze PRL, maleć. Wspomniana zmienność wiązała się również z dwoistością postępowania władz wobec Kościoła, która cechowała się z jednej strony dążnością do zachowania poprawnych relacji z hierarchią kościelną, a z drugiej wzmoczoną inwigilacją biskupów i duchowieństwa oraz prowadzeniem działań, które musiały wywoływać niezadowolenie Kościoła (a i tak je stosowano nawet w okresie ocieplania relacji).

Z biegiem czasu skuteczność polityki władz wobec Kościoła stawała się coraz mniejsza. Z wieloma działaniami hierarchii kościelnej i szeregowego duchowieństwa nie były one w stanie sobie poradzić. Przyniosło to efekt w postaci stale zwiększającego się wpływu Kościoła na rzeczywistość społeczno-polityczną, z równocześnie stale spadającym autorytetem i pogarszającą się legitymizacją społeczną władz. Nie pomogło w tym względzie nawet zaostrzenie polityki wobec Kościoła, które wprowadzono po negatywnej ocenie drugiej pielgrzymki Jana Pawła II. Nacisk, jaki w wielu sferach działalności władz wobec tej instytucji wywierano, nie przyniósł rezultatów i ten sposób prowadzenia polityki został ostatecznie porzucony przez ekipę Wojciecha Jaruzelskiego w drugiej połowie dekady. Ujawniło się to szczególnie wyraźnie po trzeciej wizycie Ojca Świętego w PRL i kluczowej roli Kościoła w doprowadzeniu do transformacji ustrojowej.

BIBLIOGRAFIA:

- Bartkowicz W., *Wizja wolności w papieskich homiliach z 1987 r.*, [w:] *Brama do wolności. III Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, red. Z. Struzik, P. Skibiński, Warszawa 2012, s. 149–170.
- Biernacki Z., *Z działalności Prymasowskiego Komitetu Pomocy Bliźniemu*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 147–152.
- Brama do wolności. III Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, red. Z. Struzik, P. Skibiński, Warszawa 2012.

- Branach Z., *Tajemnica śmierci ks. Zycha*, [w:] *Niezlomni ludzie Kościoła. Sylwetki*, red. J. Żaryn, Kraków 2011, s. 161–174.
- Cenckiewicz S., *Kością niezgody jest Gdańsk*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 7, s. 65–69.
- Codogni P., *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012.
- Czaczkowska E., Wiścicki T., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Warszawa 2009.
- Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997.
- Dudek A., *Jan Paweł II naciskał na Jaruzelskiego by rozmawiał z „S”*. To przesądziło o..., <http://www.polskatimes.pl/artukul/3416199,prof-dudek-jan-pawel-ii-naciskal-na-jaruzelskiego-by-rozmawial-z-s-to-przesadzilo-o,2,id,t,sa.html>
- Dudek A., *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2004.
- Dudek A., *Władze PRL wobec III pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny*, [w:] *Brama do wolności. III Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, red. Z. Struzik, P. Skibiński, Warszawa 2012, s. 171–204.
- Dudek A., *Wstęp*, [w:] *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003, s. 7–26.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.
- Dziuba A. F., *Pierwsze reakcje Episkopatu Polski na stan wojenny*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 25–70.
- Dziurok A., „Szczypanie” ks. Adolfa Chojnackiego, „Biuletyn IPN” 2003, nr 1, 57–60.
- Fitych T., *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie” 1994, nr 196, s. 120–121.
- Friszke A., *Rewolucja Solidarności 1980–1981*, Kraków 2014.
- Gabański S., *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965–1967)*, oprac. J. Marecki, Kraków 2013.
- Głębocki H., *Dzieje „Solidarności” w podziemiu (1981–1989)*, [w:] *Solidarność XX lat historii*, Warszawa 2000, s. 117–269.
- Gryz R., *Polityka władz PRL wobec Kościoła w stanie wojennym (1981–1983)*, [w:] *...Et Quorum Pars Magna Fui...Księga pamiątkowa poświęcona profesorowi Zbigniewowi Janowi Góralskiemu*, red. W. Kalwat, A. Penkala, Kielce 2003, s. 335–359.
- Hennelowa J., *Otwarty bo powszechny. O kościele, który może boleć*, Kraków 2012.
- Holzer J., Leski K., *Solidarność w podziemiu*, Łódź 1990.
- Jan Paweł II, *Trzecia wizyta duszpasterska w Polsce 8–14 czerwca 1987*, red. S. Dziwisz (i inni), Rzym 1987.
- Kala M., *Władze wobec drugiej pielgrzymki Ojca Świętego do Ojczyzny*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 7, s. 58–64.
- Kamiński Ł., Piotrowski P., *Dolny Śląsk i Śląsk Opolski*, [w:] *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003, s. 27–86.
- Kąkol K., *Kościół a socjalistyczna rzeczywistość. Niektóre elementy ewolucji doktryny*, Warszawa 1982.
- Kindziuk M., *Kardynał Józef Glemp. Ostatni taki prymas*, Warszawa 2010.
- Kopiczko A., *Kościół Warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.
- Kotański J., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*, Lublin 2004.
- Kowal P., *Koniec systemu władzy. Polityka ekipy gen. Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1986–1989*, Warszawa 2012.
- Krawczak T., *Kościół rzymskokatolicki w świetle informacji Wydziału Organizacyjnego KC PZPR (1982–1984)*, [w:] *Kościół w stanie wojennym. Wybór dokumentów z Archiwum Akt Nowych*, oprac. T. Krawczak, C. Wilmowski, Warszawa 2008, s. 5–15.

- Kreihls G., *Komisja Charytatywna Episkopatu Polski. Działalność biskupa Czesława Domina*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 181–188.
- Kuligowski J., *Kościół rzymskokatolicki w świetle „Informacji dziennych” Gabinetu Ministra Spraw Wewnętrznych (grudzień 1981–maj 1982)*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 279–288.
- Kwaśnicki M., *Fenomen „Gazety Krakowskiej”*, [w:] *Między sierpniem a grudniem, Solidarność w Krakowie i Małopolsce w latach 1980–1981*, red. T. Gąsowski, Kraków 2006.
- Lasota M., *O raporcie sejmowej komisji poświęconej Samodzielnej Grupie „D” w MSW*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 1.
- Lesiński A., *Służba wojskowa kleryków w PRL*, Olsztyn 2010.
- Łatka R., *27 lat temu zamordowano ks. Jerzego Popiełuszkę*, <http://histmag.org/27-lat-temu-zamordowano-ks.-Jerzego-Popieluszke-5993>.
- Łatka R., *Kościół wobec „Solidarności” czyli wsparcie idei niezależnych związków zawodowych*, [w:] *Kościół i inne związki wyznaniowe w służbie dobru wspólnemu* red. W. Uruszczak, K. Krzysztofek, M. Mięka, Kraków 2014.
- Łatka R., *Kościół wobec wybuchu strajków w 1980 roku*, <http://histmag.org/Kosciol-wobec-wybuchu-strajkow-w-1980-roku-5391>.
- Łatka R., *Krakowskie władze wobec księży „negatywnych” na przykładzie działań wobec ks. Adolfa Chojnackiego*, [w:] *Zimowa Szkoła Historii Najnowszej 2014. Referaty*, red. Ł. Kamiński, M. Hańderek, Warszawa 2015, w druku.
- Łatka R., *Obraz opozycji w czasie rozmów Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski w latach 1980–1983*, [w:] *Miejsce i rola opozycji w systemach autorytarnych i demokratycznych*, red. K. Kowalik, M. Kluzik, Kraków 2013.
- Łatka R., *Polityka władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, w druku.
- Łatka R., *Propaganda władz PRL wobec drugiej wizyty Jana Pawła II na przykładzie „Gazety Krakowskiej”, „Komunizm: System–Ludzie–Dokumentacja” 2013*, nr 2.
- Łatka R., *Reakcje na zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki na podstawie wybranych dokumentów Komitetu Krakowskiego PZPR i tekstów „Gazety Krakowskiej” (1984–1985), „Sowiniec” 2013*, nr 43.
- Łatka R., *SB wobec III pielgrzymki Jana Pawła II do PRL na przykładzie Krakowa*, „Glaukopis” 2014, nr 31.
- Łatka R., *Stosunki państwo–Kościół w latach osiemdziesiątych na przykładzie wizyt Jana Pawła II w Krakowie*, [w:] *Stosunki państwo–Kościół w Polsce w latach 1944–2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013.
- Łatka R., *Wstęp*, [w:] *Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów*, oprac. R. Łatka, Kraków 2013.
- Łysakowski P., *śmierć ks. Stefana Niedziela w dokumentach IPN i opiniach prasy PRL (1989)*, [w:] *Niezlomni ludzie Kościoła. Sylwetki*, red. J. Żaryn, Kraków 2011.
- Maj J., *Komitet prymasowski – charakterystyczny znak polskiej drogi wychodzenia z komunizmu*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004.
- Malec M., *Inwigilacja ks. Adolfa Chojnackiego przez SB*, [w:] *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, tom 1, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2007.
- Marecki J., *Katolicy pod rządami komunistów*, [w:] *S. Gabański, Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965–1967)*, oprac. J. Marecki, Kraków 2013.
- Michalski K., *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski 1980–1989*, Warszawa 2012.

- Mikołajczyk M., *Problemy religijno-moralno-społeczne diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989 wynikające z ówczesnej sytuacji politycznej*, Częstochowa 2002.
- Myszor J., *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999.
- Nitecki P., *Znak zwycięstwa. Ks. Jerzy Popiełuszko 1947–1984*, Warszawa 2002.
- Olczak M., *Jan Paweł II wobec stanu wojennego w Polsce*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004.
- Paczkowski A., *Droga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy. Lipiec 1980–styczeń 1982*, Kraków 2002.
- Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów, oprac. R. Łatka, Kraków 2013.
- Polak W., *Kościół katolicki wobec Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” w latach 1980–1989*, [w:] *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, W. Rozynekowski, Toruń 2012, s. 404–425.
- Polak W., *Wątpliwości dotyczące okoliczności śmierci ks. Jerzego Popiełuszki*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*. Toruń 16–17 X 2009, red. W. Polak, W. Rozynekowski, M. Białkowski, J. Kufel, Toruń 2010, s. 28–37.
- Polska 1986–1989: koniec systemu, t. 3, *Dokumenty*, red. A. Dudek, A. Friszke, Warszawa 1999.
- Raina P., *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*, Warszawa 2001.
- Raina P., *Droga do „Okrągłego stołu”. Zakulisowe rozmowy przygotowawcze*, Warszawa 1999.
- Raina P., *Jan Paweł Drugi, Prymas i Episkopat o stanie wojennym*, Londyn 1982.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński i Solidarność*, Warszawa 2005.
- Raina P., *Kościół katolicki, a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 3, 1975–1989, Pelpin 1996.
- Raina P., *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn 1985.
- Raina P., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Męczennik za wiarę i Ojczyznę. Cz. I. W służbie Kościoła*, Olsztyn 1990.
- Raina P., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Męczennik za wiarę i Ojczyznę. Cz. II. Proces toruński*, Olsztyn 1990.
- Raina P., *Wizyty apostolskie Jana Pawła II w Polsce. Rozmowy przygotowawcze Watykan–PRL–Episkopat*, Warszawa 1997.
- Rakowski M. F., *Dzienniki polityczne 1987–1990*, Warszawa 2005.
- Ruane K., *Racja stanu. Zabić księdza*, Kraków 2004.
- Ruzikowski Tadeusz, *Kościół warszawski w godzinie próby stanu wojennego–analiza aktywności*, [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*. Toruń 16–17 X 2009, red. W. Polak, W. Rozynekowski, M. Białkowski, J. Kufel, Toruń 2010, s. 816–836.
- Seniuk A., *Rola biskupa Władysława Miziołka*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 165–170.
- Sikorski J., *Duszpasterstwo internowanych i uwięzionych stanu wojennego*, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 125–134.
- Skibiński P., *Pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny (1979–2002) i ich kontekst historyczny*, „Teologia Polityczna” 2005–2006, nr 3, s. 166–224.
- Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980–1983)*, oprac., B. Kopka, G. Majchrzak, Warszawa 2001.
- Struzik Z., *Wartość wolności*, [w:] *Brama do wolności. III Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, red. Z. Struzik, P. Skibiński, Warszawa 2012, s. 259–276.
- Suleja W., *Kościół na Dolnym Śląsku wobec stanu wojennego*, [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996, s. 176–186.

- Tajne dokumenty państwo-Kościół 1980–1989*, Londyn–Warszawa 1993.
- Uszyński T., Prymasowski Komitet Pomocy Bliźniemu, [w:] *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 135–146.
- Weigel G., *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2000.
- Wilkowski E., *Solidarność na terenie województwa białskopodlaskiego w latach 1980–1989*, Biała Podlaska 2013.
- Zabłocki W., *Stan wojenny w Małopolsce*, Kraków 1994.
- Zajac-Goleń E., „Gazeta Krakowska–Dziennik Polski–Echo Krakowa”, [w:] *Środki masowego zakłamania. Gdzinówki w czasie stanu wojennego*, red. S. Ligarski, Szczecin 2012, s. 61–100.
- Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, t. I, (lipiec 1986–maj 1989), oprac. A. Dudek, Warszawa 2009.
- Zychowicz K., *Przyjaciel Sługi Bożego – ks. Stanisław Suchowolec (1958–1989)*, [w:] *Niezłomni ludzie Kościoła. Sylwetki*, red. J. Żaryn, Kraków 2011, s. 175–188.
- Żaryn J., „Błogosławie was i wasze poczynania”. Prymas Wyszyński wobec powstania NSZZ „Solidarność”, „Biuletyn IPN” 2001, nr 4, s. 23–33.
- Żaryn J., *Ofensywa antykościelna i śmierć księdza Jerzego*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 10, s. 49–53.
- Żaryn J., *Państwo-Kościół w Polsce w latach 1956–1989 (wybrane zagadnienia)*, [w:] *PRL od grudnia 1970 do czerwca 1979*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2011, s. 35–122.
- Żaryn J., *Polityczne tło pielgrzymki Jana Pawła II do Polski w czerwcu 1987 r.*, [w:] *Brama do wolności. III Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, red. Z. Struzik, P. Skibiński, Warszawa 2012, s. 205–230.
- Żaryn J., *Polska na poważnie*, Gdańsk 2013.
- Żaryn J., *W starciu z komunizmem. Józef Glemp – ostatni z prymasów XX wieku. Wybrane kartki z biografii*, [w:] *Polskie wizje i oceny komunizmu po 1939 r.*, red. R. Łatka, B. Szlachta, w druku.
- Żaryn J., *Wstęp*, [w:] *Aparat represji wobec księdza Jerzego Popiełuszki 1982–1984*, t. I, wstęp J. Żaryn, oprac. J. Mysiakowska, Warszawa 2009, s. 15–64.
- Relacja ks. Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego z XI 2012 w zbiorach autora.
- Relacja ks. prof. Andrzeja Zwolińskiego z III 2013 r. w zbiorach autora.

ABSTRACT:

The aim of the study is to present the changing state of relations between the authorities of the People's Republic of Poland and the Church in the 1980s. The way the mutual relations between the two evolved is exemplified by the most important program documents issued by the authorities. The changeability of the relations between the State and the Church was a characteristic feature of the time, as opposed to the whole period of the People's Republic of Poland. The aim of the author was to synthesise the mutual relations between the authorities and the Church in the 1980s based on the less widely used sources.

The conclusion which can be made is that in time the policy of the authorities towards the Church was becoming less and less effective. The authorities found it difficult to cope with numerous activities of both higher- and lower-level clergy. This resulted in the constantly increasing influence of the Church on the social-political sphere of life, shrinking prestige and deteriorating social legitimacy of the authorities.

Key words: Church, government, authorities-Church relations, cooperation

NOTA O AUTORZE:

Rafał Łatka – historyk i politolog, dr nauk społecznych z zakresu nauk o polityce (specjalność historia najnowsza Polski). Absolwent Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ. Autor wielu publikacji naukowych i popularnych, w tym publikacji książkowej *Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów* (Kraków 2012), redaktor tomów studiów: *Stosunki państwo–Kościół w Polsce w latach 1944–2010. Studia i materiały* (Kraków 2013) oraz *Realizm polityczny* (opublikowany w specjalnym numerze pisma „Politeja”, Kraków 2013). Członek redakcji pism: „Glaukopis” „Myśl.PL” oraz portalu Myśl.24.pl. Ekspert Centrum im. Władysława Grabskiego. Współpracownik Instytutu Pamięci Narodowej, Ośrodka Myśli Politycznej oraz portalu promującego historię Histmag.org. Organizator ogólnopolskich konferencji naukowych: *Polskie wizje i oceny komunizmu po 1939 r.* (Kraków 2014), *Różne wymiary realizmu politycznego w Polsce „ludowej”* (Kraków 2012), *Stosunki państwo–Kościół w Polsce w latach 1944–2010* (Kraków 2011). Zainteresowania badawcze: historia relacji stosunków państwo–Kościół w PRL, realizm polityczny, komunizm.